

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра практичної та клінічної психології

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

магістра

на тему: "Превенція підліткової агресивності"

" Prevention of adolescent aggressiveness"

Виконала: студентка заочної форми навчання
спеціальності 053 Психологія

Харченко Юлія Сергіївна

Керівник к. психол.н., доц. Юнг Н.В.

Рецензент к. псих.н., доц. зав. каф. дошкільної
і початкової освіти КЗВО

Академії неперервної освіти

Одеської обласної ради Л.В.Цибух

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ ___ від _____.2023 р.

Захищено на засіданні ЕК № ___
протокол № ___ від _____ 2023 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

_____
(підпис)

Е.М. Псядло
(ПІБ)

(підпис)

Н.В.Родіна
(ПІБ)

Одеса – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРЕВЕНЦІЇ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСИВНОСТІ	6
1.1. Поняття агресивності в соціально-психологічній науці	6
1.2. Психологічні особливості підліткового віку	19
1.3. Особливості прояву агресивності у підлітковому віці	30
Висновки до 1 розділу	34
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРЕВЕНЦІЇ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСИВНОСТІ	36
2.1. Методологія превенції підліткової агресивності	36
2.2. Опис методик та процедури дослідження	40
2.3. Аналіз результатів дослідження	43
Висновки до 2 розділу	46
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНІ ОСНОВИ ПРЕВЕНЦІЇ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСИВНОСТІ	48
3.1. Опис реалізації програми превенції підліткової агресивності	48
3.2. Аналіз результатів реалізації програми	55
3.3. Рекомендації за результатами дослідження	63
Висновки до 3 розділу	76
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	83
ДОДАТКИ	92

ВСТУП

Актуальність. Проблема агресивності актуальна для нашого суспільства. Напружена, соціально та економічно нестійка, екологічна ситуація, що склалася в даний час в Україні зумовлює зростання різних відхилень в особистісній поведінці та розвитку людей. Особливу тривогу викликає цинізм, тривожність, жорстокість та зростання агресивності саме серед дітей. Зростання агресивних тенденцій серед підлітків та молоді відображає одну із соціальних проблем нашого суспільства.

Актуальність теми кваліфікаційної роботи полягає в тому, що агресивність відіграє важливу роль в житті кожного підлітка. Наявність стійкого стану агресії – свідок порушень в особистісному розвитку підлітка. Вона заважає повноцінному спілкуванню та нормальній діяльності. У середині минулого століття були проведені активні дослідження у підлітків причин агресивної поведінки. При цьому тривожним є той факт, що збільшується число злочинів проти особистості, які тягнуть за собою тяжкі тілесні ушкодження. Частими стали випадки булінгу серед підлітків, що носять жорстокий характер.

В останні роки виник інтерес до вивчення агресивності, особливо підліткової, що стало певною реакцією наукової спільноти (в тому числі і психологічної) на зростання насильства та конфліктів, з якими сьогодні зіткнулося суспільство (Г.М. Андрєєва, С.Белічева, Р. Берон, С.В. Енікополов, В.В. Знаків, Н.Д. Левітів, А.А Реан, Д.Ричардсон, Е. Фромм, Х. Хекхаузен та ін.) [1].

Однак багатопланові психологічні дослідження на відміну від західної проблеми агресивності у вітчизняній психології (Allport; Bandura A., Walter R., Berkowits Z., Buss A., Lorens K., Richard C., Walters R., Murray Braun, Kaufmann), тільки починається по суті, хоча окремі питання, такі як вивчення агресії (агресивної поведінки) та толерантності (Асмолов А.Г та ін.) привернуло увагу багатьох авторів, що знайшли відображення в багатьох

наукових роботах (Г.М. Андрєєвої, В.В. Знакова, С.В. Енікополова, Л.П. Колчіна, Н.Д. Левітова, Е.В. Романіна, С.Є. Рощина, Т.Г. Румянцевій, А. А. Реан, Е.Е.Копченовлі, Н.І.Коритченкової, Л.М.Чепелевої, Т.В.Слотінлі і ін.). М.А. Алемаскін, С.А. Белічева, Г.М. Міньковський, І. А. Невський розглядали особливості делінквентної поведінки підлітків.

Таким чином, в сучасному світі проблема агресії, особливо в сучасних українських умовах ломки та формування нових усталених традицій, цінностей, стали надзвичайно актуальними, як з позиції соціальної практики, так і з точки зору науки. Актуальність недостатній рівень розробленості такої проблеми в науці викликає інтерес до її вивчення, що і визначило вибір теми кваліфікаційної роботи.

Мета дослідження – вивчити психологічні чинники агресивної поведінки дітей підліткового віку.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – превенція агресивної поведінки підлітків .

Відповідно до мети в роботі поставлені **наступні завдання:**

1. Вивчити поняття агресії і агресивної поведінки у психології.
2. Розкрити основні чинники агресивної поведінки підліткового віку.
3. Визначити методи діагностики, корекції та превенції агресивної поведінки підлітків.

Гіпотеза дослідження: тип акцентуацій впливає на агресивність підлітків – наявність акцентуацій корелюється з проявами агресивності і навпаки.

Методи дослідження:

- теоретичні (аналіз психолого-педагогічної літератури, узагальнення, систематизація отриманих даних);
  - емпіричні (спостереження, експеримент, опитування, бесіда);
- кількісні і якісні методи обробки даних.

Емпірична база дослідження - ОДЕСЬКИЙ ЛІЦЕЙ № 2 ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ. Дослідженням охоплено 50 молодих людей старшого підліткового віку.

Методологічна основа та джерела дослідження. Методологічну основу дослідження становлять загальні принципи психологічної науки (принцип детермінізму, активності, розвитку, системно-структурного аналізу та ін.).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що розроблена автором концепція генези агресивності відображається в суттєвих аспектах онтогенезу особистості.

Практичне значення результатів дослідження полягає в розкритті психологічних закономірностей розвитку агресивності що можуть виступати провідними та стануть в нагоді для роботи педагогічним, медичним працівникам, юристам та психологам.

Структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів та висновків до них, висновку, списку літератури, додатків

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРЕВЕНЦІЇ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСИВНОСТІ

1.1. Поняття агресивності в соціально-психологічній науці

В побуті, люди часто розглядають агресію як виключно негативний аспект людської природи. Опис цього явища в клінічній психології і психіатрії також має негативне забарвлення, включаючи руйнування, завдання шкоди і фізичне чи моральне страждання. За узагальненими визначеннями, агресія - це дії та висловлювання, спрямовані на завдання шкоди, фізичного чи емоційного болю іншій особі. Але сам термін "агресія" (від грецького "Aggredy") означає "йти вперед", "наближатися".

Схоже на будь-яке фундаментальне поняття, тут мають місце протилежні тенденції, оскільки "наближатися" може бути спрямовано як на покращення комунікації, так і на ворожий збір. Багато дослідників (наприклад, К. Меннінгер, Р. Мей та інші) вказують на цю суперечливість агресії. Наприклад, Bender L. розглядає агресію як сильну активність та прагнення до самовираження, в той час як Delgado H. визнає агресію як акти ворожості, атаки і руйнування, що завдають шкоди іншій особі чи об'єкту.

Агресивність людини - це психологічна реакція, що виявляється в проявах сили з метою завдати шкоди особі чи суспільству. Uilson трактує агресію як фізичні дії або загрозу таких дій, що обмежують свободу чи генетичну пристосованість іншої особи. Е. Фромм розширює визначення агресії, вказуючи, що це може включати завдання шкоди не лише людині чи тварині, але й будь-якому неживому об'єкту. А. Басс визначає агресію як будь-яку поведінку, яка містить загрозу або завдає шкоди іншим. Деякі автори наголошують, що для того, щоб дії були визнані агресивними, вони повинні містити намір образити чи завдати шкоди, а не просто призводити до таких наслідків.

О.В. Змановська характеризує агресію як будь-які прагнення або тенденції, що виявляються в реальній поведінці чи фантазуванні з метою підпорядковувати собі чи домінувати над іншими. Такі визначення агресії часто виключають різноманітні форми агресивних виявів, включаючи напад на неживі об'єкти або автоагресію. Незважаючи на різні визначення агресії в роботах різних авторів, концепція заподіяння шкоди іншим суб'єктам є загальною. За словами А.А. Реана, шкода може бути завдана людині або навіть будь-якому неживому об'єкту, і від цього залежить соціальне, педагогічне, психологічне або фізичне благополуччя особи.

У психологічній літературі часто взаємозмішують поняття агресивності та агресії. Агресивність, за визначенням Є.П. Ільїна, відображає схильність особистості до агресивного реагування у конфліктних чи фруструючих ситуаціях. Агресивна дія розглядається як прояв агресивності в певний момент часу, а якщо такі дії періодично повторюються, то можна говорити про агресивну поведінку. Агресія описується як поведінка людини в умовах конфлікту чи фрустрації.

Агресивність, за визначенням А.А. Реана, є готовністю до агресивних дій відносно іншої людини і включає в себе готовність іншої особистості сприймати та інтерпретувати цю поведінку. Як особистісна риса, агресивність є частиною таких якостей, як образливість, ворожість, недобррозичливість. А.А. Реан виділяє агресивне потенційно сприйняття і агресивну потенційну інтерпретацію як стійку особистісну особливість світорозуміння і світосприйняття.

З психофізіологічного погляду агресивну поведінку розглядають як комплексну взаємодію нейромедіаторів, різних відділів нервової системи, зовнішніх подразників, гормонів і засвоєних реакцій. Деякі дослідники вказують, що для оцінки агресивності акту важливо розуміти, як сам акт сприймається і його мотиви.

К. Б'ютнер розглядає деякі випадки агресивної поведінки як адаптивну реакцію, пов'язану з зменшенням тривоги і фрустрації. К. Лоренц вбачає

агресію як важливий елемент еволюційного розвитку людства.

Окрім деструктивної функції, згідно з Е. Фроммом, агресія може виконувати також адаптивну роль, стаючи доброякісною. Вона вважається реакцією на загрозу, яка сприяє підтримці та збереженню життя. Фромм виділяє два види агресивної поведінки:

злаякісна агресія.

доброякісна агресія.

Е. Фромм стверджує, що людина може вважатися культурною та соціальною лише в тому випадку, якщо вона здатна контролювати свої стихійні прагнення. У випадку, коли механізм контролю втрачений, людина стає схильною до виявів злаякісної агресії, яка може виявлятися у формі жорстокості та деструктивності. Сучасні психологи також враховують два типи агресії і приділяють їм приблизно таку саму увагу:

Конструктивна агресія - це відкриті вияви агресивних спонукань, які виражаються у соціально-прийнятній формі за наявності відповідних навичок та стереотипів емоційної реакції, відкритості соціального досвіду та можливості саморегуляції та корекції поведінки.

Деструктивна агресія - це безпосередній прояв агресивності, пов'язаний з порушенням морально-етичних норм, який містить елементи делінквентного або кримінального потягу з недостатніми урахуваннями вимог реальності та зниженим емоційним самоконтролем.

Агресія - це деструктивна мотивована поведінка, яка порушує правила і норми співіснування в суспільстві та може завдавати шкоди живим чи неживим об'єктам нападу, приносячи фізичні травми людям або викликаючи соціальний дискомфорт. Іншими словами, агресія - це поведінка, спрямована на завдання шкоди, мотивована будь-якими причинами. Агресивна поведінка є формою реакції на різні життєві ситуації, що викликають фрустрацію, стрес та інші аналогічні стани.

Також важливо зазначити існування агресивної поведінки в тварин. Це виявлення спрямовано проти представників того ж або іншого виду і може

включати як уявну, так і справжню боротьбу. Справжня боротьба може виникати між жертвою і хижаком. Зокрема, для самців-суперників характерно проведення ритуалізованої або уявної боротьби. Поряд з цим розрізняється поняття агресивності, яке визначається якістю особистості.

В.А. Аверін пояснює агресивність, стверджуючи, що будь-яка поведінка завжди є виявом конкретної особистості. Визначення цієї поведінки визначається не лише ситуацією та інтеракцією з іншими людьми, а й індивідуальними особливостями особистості. Ці особливості визначають соціальні та психологічні якості, які, знаючи їх, можна використовувати для прогнозування можливої поведінки. Однак важливо пам'ятати, що якості, які самі по собі є лише можливостями, не завжди виявляються в конкретних діях чи вчинках. Рішення про те, як вчинити, завжди залишається за людиною, а не за її якістю. Таким чином, розгляд агресивності як стійкої якості особистості визначається як розуміння того, що агресивність є передумовою або можливістю агресивної поведінки. Не кожна агресивна поведінка вказує на агресивну особистість, так само як і не кожна агресивна особистість обов'язково демонструє агресивну поведінку.

Агресія може виникнути з різноманітних причин, таких як стрес, фрустрація або загальний соціальний, психологічний і фізичний стан. Існують різні види агресії:

Фізична агресія або напад, що використовує фізичну силу проти іншої особи чи об'єкта, частіше характерна для чоловіків.

Вербальна агресія, яка виявляється через сварку, крики, вереск і включає у себе словесні прояви, такі як загрози, прокляття та лайки, і частіше властива жінкам.

Пряма агресія, що спрямована безпосередньо проти будь-якого суб'єкта або об'єкта.

Непряма агресія, яка включає дії (жарти, злісні плітки), спрямовані обхідним чином на іншу особу, а також неупорядковані вияви люті, які можуть проявлятися у криках та тупанні ногами.

Інструментальна агресія, яка використовується як засіб досягнення певної мети.

Ворожа агресія, спрямована на заподіяння шкоди об'єкту агресії.

Аутоагресія, що проявляється у самоприниженні, самозвинуваченні, нанесенні тілесних ушкоджень, включаючи самогубство.[1].

Діти перш за все вчаться моделям агресивної поведінки від своїх батьків або інших осіб, які їх оточують, зокрема, у сім'ї. Ймовірність виявлення агресивної поведінки у дітей залежить від того, чи стикаються вони з виявами агресії вдома. Діти набувають розуміння про переваги агресивної поведінки під час ігор з однолітками, а також через символічні приклади, такі як новини у ЗМІ та сучасні фільми, де сюжет зосереджений на бійках чи воєнних подіях [3].

Важливо розрізняти агресію і агресивність. Агресія - це сукупність дій, спрямованих на завдання шкоди іншому об'єкту; а агресивність визначає готовність особистості, на яку спрямована агресія, сприймати та інтерпретувати поведінку іншого відповідним чином.

У сучасній психології спостерігається тенденція до багатоаспектного, синтетичного розуміння людської агресії, де враховуються різні аспекти її дослідження. Дослідники відмовляються від біологізаторських тлумачень агресії, що зводили її до проявів природженого інстинкту, і наголошують на соціальному контексті. У цьому аналізі враховуються взаємопов'язані змінні, а не абсолютизується яка-небудь з них окремо.

Поряд із цим, теорії біологічної природи агресивної поведінки залишаються важливими серед різноманітних підходів до розуміння проблеми агресії. Деякі дослідники (Ф. Верн, Д. Р. Майлс, Г. Карей, Е.Ф. Коккаро, О.Д. Серожинський і ін.) вважають, що агресивна поведінка має біологічні причини та пов'язана із формуванням біохімічних та гормональних механізмів. Сучасні дослідження досліджують внесок генотипу та середовища у варіативність агресивності у людей, а також розглядають соціальні механізми, які можуть опосередковувати вплив генів.

C. Eleyt, P. Lichtenstyein, J. Stevenson, J.C. Chen (1987) та інші (за даними Дубінко, 2000 [1]) провели дослідження щодо впливу генетичних факторів на схильність до агресії у дітей та підлітків з різними порушеннями, пов'язаними з антисоціальним та деструктивним поведінками. Згідно з близнюковими та сімейними дослідженнями, приблизно 50% індивідуальних відмінностей у проявах агресивності значно зумовлені генетичними факторами. Інші дослідження, такі як ті від Х.Г. Брунера, А.С. Нью, С.Б. Манука (1997) [2], М.В. Алфімової, В.І. Трубнікова (2000) [3] та інших, вказують на те, що певні гени, які впливають на виникнення агресивності, є загальними для різних видів агресивної поведінки та деяких рис темпераменту, зокрема емоційності та імпульсивності.

На тому ж науковому напрямку проводяться дослідження щодо жорстокості при психічних розладах та агресивності у зв'язку з певними душевними захворюваннями з прогресуючим психічним дефектом та розпадом особистості, зокрема за даними Кернберга О. [4], Лічко О.Є. [5], Можгинського Ю.Б. [6]. Деякі вчені, такі як А. Бандура [7], А. Басс [8], Л. Берковіц [9] та інші, розглядають агресивну поведінку як аналог ворожості, що виникає в реальному житті. Р. Берон [10] висловлює необхідність розглядати людську агресію перш за все як "форму соціальної поведінки", зосереджуючись на вивченні соціальних ситуацій, які можуть або сприяти, або стримувати прояви людської ворожості. При цьому не відкидається важливість інших факторів, таких як фізіологічні субстрати, гормональний баланс, серйозні емоційні невідповідності та генетичні аберації.

Л. Берковіц [9] вважає, що агресія у людей виникає в результаті складної взаємодії вроджених схильностей та засвоєних реакцій. Є багато свідчень, які підтверджують його думку, що вроджені структури поведінки у людини дуже гнучкі та підділяються безліччю модифікацій (Е. Аронсон [11], Р. Берон, Д. Річардсон [10] та інші). Таким чином, агресію у людей можна модифікувати за допомогою ситуативних факторів, незважаючи на інстинктивний

компонент. Л. Берковіц [9] також висловлює думку, що пізнавальні процеси, зокрема думки, грають важливу роль у розумінні поведінки інших людей і впливають на те, як людина взаємодіє з оточуючими. Він наголошує, що емоційно насичені думки можуть активізувати концепції чи схеми інтерпретації, що визначають сприйняття релевантної інформації. [9, с. 140].

Численні психологічні експерименти, що досліджують явище "праймінгу", підтверджують, що навіть невинні зіткнення з об'єктами, що мають ворожий зміст, можуть спричинити виникнення ворожих думок. Ці думки, в подальшому, можуть впливати на сприйняття інших осіб та сприяти виявленню відкритої агресії.

Л. Берковіц в своїх дослідженнях [9] продемонстрував, що прояви агресії можуть залежати від використання слів з ворожим відтінком. Він вказує, що використання матеріалу з агресивним значенням сприяє підсиленню недружелюбності до інших осіб та може призводити до зростання виявів відкритої агресії.

Роботи А. Басса [8] і Л. Берковіца [9] спонукали до лабораторних експериментів з вивчення впливу агресії на міжособистісну взаємодію. Вивчено зв'язок особистісних характеристик, таких як соціальна тривожність і самоконтроль, з рівнем агресивності, а також взаємозв'язок агресивності з ворожістю та різними ситуативними факторами (Х. Хекхаузен [12]).

Поняття авторитарної особистості, запропоноване Т. Адорно в 1950 році, стало об'єктом вивчення. Згідно з Адорно, існують особи, які виявляють "зміщену агресію" та мають певні мотиваційні тенденції. Такі особистості характеризуються твердістю в утриманні своїх переконань, нетерпимістю до слабкості та прагненням карати, а також великою повагою до влади [11, с. 338]. Адорно вважав, що ці риси виникають внаслідок страху та невпевненості, що виникли в дитинстві.

Г. Олпорт [14], однак, вказує, що наявність авторитарності не завжди є причиною ворожості до етнічних меншин. Зв'язок цього характерологічного синдрому з агресивністю та ворожістю потребує докладнішого вивчення.

Сучасні дослідження також вивчають зв'язок між підвищенням агресивності та внутрішніми конфліктами (В.М. Мясіщев, Г. Паренс [15]) та розвитком "образу Я" (Бютнер К.). Інші дослідження, такі як роботи К. Роджерса [16] і Р. Берона [10], розглядають вплив різних факторів, таких як расова приналежність, гендерні відмінності, вікові та індивідуальні риси, на вияви міжособистісної і групової агресії.

У працях Р. Берона [10], Д. Зілманна, Дж. Карсліта, Ч. Мюллера та інших висловлена концепція, що агресія ніколи не виникає ізольовано, а її існування в значній мірі обумовлене окремими аспектами навколишнього середовища. Однак деякі вчені приходять до висновку, що просто наявність стресорів, будь то в середовищі чи міжособистісній сфері, ще не є достатньою причиною для прояву агресивної поведінки. Зокрема, Ч. Мюллер стверджує, що різноманітні стресори середовища можуть викликати емоційне збудження, яке може виступати як універсальний мотиватор подальшої поведінки.

За думкою численних авторів, таких як Р. Берон, П. Белл [10] і інші, агресивна поведінка може виявлятися, коли адаптація відбувається з великими труднощами. Це може призвести до того, що людина пропускає або неадекватно сприймає сигнали з навколишнього середовища. Деякі дослідники відзначають, що стресоутворюючі фактори можуть підштовхувати до емоційної агресії (Р. Берон, С. Ландау [10]). Л. Берковіц вважає, що агресивні тенденції породжують не сам стрес, а викликаний ним негативний емоційний стан, вказуючи, що "будь-який вид негативного афекту, будь-який тип неприємного почуття є основною спонукальною силою емоційної агресії" [9, с. 82]. Високочутливість до образів, які зачіпають самооцінку, є характеристикою дуже агресивних особистостей.

Р. Берон і Д. Річардсон [10] вказують на важливість установки в агресивній поведінці, визначаючи три основні компоненти установки: оціночний (почуття любові чи ненависті до об'єктів), оснований на вірі

(переконання у тому, що об'єкти є тими, якими їх сприймає особа), та поведінковий (готовність діяти певним чином щодо об'єктів) [10].

Вчені стверджують, що на активацію агресивної поведінки впливають цінності та зовнішні стандарти особистості при високому рівні самосвідомості. Також вивчається зв'язок між підвищенням рівня агресивності та внутрішніми конфліктами (В.М. Мясіщев, Г. Паренс [15]) та розвитком "образу Я" (Бютнер К.) Однак існують роботи, що свідчать про те, що низький рівень самосвідомості не обов'язково призводить до антисоціальної поведінки (Ш. Дуваль, Ч. Карвер, Р. Уїкланд).

Інший напрямок досліджень, який також досліджує індивідуальні визначники агресії, фокусується на гендерних відмінностях. У літературному огляді з вивчення дитячої поведінки, проведеному Е. Маккобі та К. Жаклін, зауважується, що тенденція до існування міжстатевих відмінностей у виявах агресивності виявляється в усіх досліджах, починаючи з тридцятих років ХХ століття. Ці відмінності проявляються в усіх соціальних шарах і спостерігаються в численних культурах (Вайтінг, Омарк, Імельман). Дослідники Е.Інглі та В. Стеффен вважали, що різниці, які спостерігаються у дітей (збільшена агресія у хлопчиків), стають менш вираженими в дорослих. Кроскультурне дослідження прихованої жіночої агресивності (К. Osterman, К. Lagerspetz, S. Landau), проведене серед підлітків-дівчат трьох вікових груп (8, 11, 15 років), вказує на те, що прихована агресія є найвираженішим стилем виявлення агресії в усіх країнах, характерним для різних етнічних та вікових груп.

Дівчата-підлітки менше використовують вербальну агресію, а фізична агресія є найменш вираженим методом виявлення агресії. Отримані дані у певному розумінні корелюють з висновками Е. Іглі та В. Стеффена [18]: жінки менше схильні схвалювати використання агресії для вирішення проблем, вони чутливіше реагують на можливі наслідки своєї агресивної поведінки для себе та інших, швидше ніж чоловіки, уявляють негативні результати своїх вчинків, що може призводити до більш

стриманої поведінки.

Дослідження в рамках цього напрямку показують, що незважаючи на те, що чоловіки в середньому проявляють більше агресії, ніж жінки, ці різниці загалом менші, ніж у випадку інших типів поведінки (готовність допомагати, невербальні прояви поведінки і т.д.). Р. Рохнер вважає, що ключову роль у вираженні більшої агресивності у чоловіків відіграє традиційна соціалізація, яка формує специфічні уподобання щодо стереотипів поведінки. Висновок Р. Рохнера полягає в тому, що конкретна культура часто має більший вплив на вияв агресії, ніж стать особи.

Внесок цих досліджень, передусім, полягає у вивченні соціально-культурних аспектів агресії. За думкою багатьох вчених, агресивні прояви можуть бути розглядані як засіб досягнення важливої мети, як психологічний спосіб розвантаження та вираження заблокованих потреб, або як самостійна ціль, що задовольняє потребу у самореалізації та самоутвердженні.

В останньому випадку, за твердженням Єніколопова С.Н. [19], агресивність прямо пов'язана з "Я-концепцією" особистості. Таким чином, деякі психологи визначають агресивність як "особистісну рису, що формується та закріплюється в процесі особистісного розвитку на основі соціального навчання і включає в себе агресивні реакції на подразники різного характеру" [20, с. 263]. Цікавим вважається підхід Б.І. Кочубея, О.В. Новикової [21], А.М. Прихожан [22], які розглядають агресію та агресивність як аспекти вивчення форм вияву та суб'єктивного переживання стану тривоги.

Агресію розглядають як "маску" тривожності, під якою розуміють "такі форми поведінки, що, будучи вираженими проявами особистісних рис, породжених тривожністю, дозволяють особі водночас переживати її в пом'якшеній формі та не виявляти зовні" [22, с. 156-157]. Інші автори (В.Д. Тополянський, М.В. Струковська) вказують на те, що часто відкрита ворожість до оточуючих є поширеною "маскою" тривожної депресії в юнацькому та похилому віці.

З свого боку, А.М. Прихожан [22], визначаючи агресивно-тривожний

тип, зауважує, що найчастіше він спостерігається в дошкільному та підлітковому віці, як при відкритих, так і при прихованих формах тривожності. Цей тип характеризується "яскраво вираженим відчуттям небезпеки, унікальною комбінацією агресії та тривоги." [22, с. 157].

На основі отриманих результатів експериментів, А.М. Прихожан приходять до висновку, що способи компенсації тривожності (залежність, апатія, надмірна мрійливість, агресивність) є своєрідними, приглушеними або деформованими варіантами ефективних стратегій подолання труднощів [22].

Соціоонтогенетична детермінація агресивності підтверджується численними дослідженнями процесів соціалізації та онтогенетичного розвитку особистості (С.А. Белічева, С.В. Кудрявцев, А.О. Реан, В.О. Семенов). А.О. Реан [23] визначає соціалізацію агресії як процес і результат засвоєння навичок агресивної поведінки та розвитку готовності до агресії в процесі індивідуального освоєння соціального досвіду.

А.О. Реан та Я.Л. Коломінський [23] розрізняють два типи соціалізації агресії: ординарний та парадоксальний. Згідно з їхнім поглядом, ординарна соціалізація агресії відбувається шляхом безпосереднього освоєння навичок агресивної поведінки та розвитку готовності до агресії через прямий досвід чи спостереження за агресією [23, с. 38].

У парадоксальних умовах соціалізації агресії зміни в особистості відбуваються через значний досвід пригнічення можливостей самореалізації поза контекстом агресії, без фізичної чи вербальної агресії або ворожості.

Структурний аналіз агресії, проведений Т.Н. Курбатовою [24], базується на підході Б.Г. Ананьєва до розуміння рівнів психологічної організації людини від індивідуального до особистісного. Вона виокремлює індивідний, суб'єктивно-діяльнісний та особистісний рівні агресії. Індивідний рівень агресії пов'язується з природною обороною себе, нащадків та майна. Суб'єктивно-діяльнісний рівень проявляється у звичному стилі поведінки

та пов'язаний з бажанням досягнення успіху та мети. Особистісний рівень пов'язаний з мотиваційною сферою, самосвідомістю та проявляється в виборі насильницьких методів для досягнення цілей.

Проте розвиток цього підходу до розуміння агресії супроводжується специфічними труднощами. Виділення рівнів агресії відповідно до рівнів розвитку людини не вирішує проблеми суперечностей в оцінці агресії. Відзначаючи труднощі у розрізненні суб'єктивно-діяльнісного та особистісного аспектів, А.О. Реан [23] вказує на нечіткі відмінності між суб'єктивними та особистісними параметрами агресії: прагнення досягнення успіху (суб'єктивний рівень) - особливості мотиваційної сфери (особистісний рівень) - стиль та звички поведінки (суб'єктивний рівень) - відданість насильницьким методам досягнення цілей (особистісний рівень).

А.О. Реана зазначає, що агресія як акт поведінки і агресивність як властивість є характеристиками цілісної людини чи особистості як системи [23]. Він пропонує інший критерій структурування агресії - виділення її рівневої структури, де ключовим критерієм є кількісна сила агресивних дій та ступінь агресивності особистості [23, с. 39]. Отже, основним показником агресії стає психометрична логіка визначення норми та відхилень від неї у напрямку заниження чи завищення параметрів. На думку А.О. Реана, цей підхід є зручним, оскільки його легко можна адаптувати до практики психології. Однак у психологів можуть виникнути труднощі в пошуку відповіді на питання: що саме слід розглядати як норму.

А.О. Реан [23] стверджує, що для ефективного вирішення проблеми оцінки агресії та опису її рівневої структури, а, отже, і визначення "норми", потрібен функціональний підхід. Під час обговорення проблеми агресії багато психологів вказують на важливість розрізнення мотивації та поведінки, а також врахування трьох основних джерел в поведінці: особистісних характеристик; впливу культурного середовища; ситуаційних обставин. Деякі роботи психологів, які вивчають вікові прояви агресії, зосереджені на розгляді агресивних дій з цього погляду. Наприклад,

за словами Н.Д. Дубінко, "агресивна поведінка молодших школярів може бути результатом недостатнього розвитку соціально-когнітивних навичок" [1, с. 54]. Л.М. Семенюк [25], що досліджує агресивні прояви у підлітковому віці, вказує на фактори, які можуть впливати на розвиток агресивності: особливості темпераменту (збудливість і інтенсивність емоцій), потреба у захисті себе або задоволенні власних потреб, прагнення до самоствердження перед іншими і таке інше. Вона наголошує, що прояви агресії (фізичні сутички, вербальні загрози тощо) є стійкими лініями поведінки, які відображають прийняті норми в конкретних соціальних групах. За дослідженням, підліткова агресивність може бути формою "протесту проти нерозуміння дорослими та невдоволенням своїм статусом у суспільстві" [25, с. 23].

За І.С. Коном [26], прояв агресії у підлітковому віці виникає зі зниженої самооцінки через пережиті труднощі та невдачі. Він вважає, що найбільш агресивні підлітки виникають у групах, де "індивідуальна роль, здавалося б, зникає, а особиста моральна відповідальність знімається" [26].

А.К. Осницький вбачає в агресії захисну реакцію дитини в конфліктній ситуації, прагнення ствердження себе будь-якою ціною. Він стверджує, що "власні агресивні прояви або постійне очікування подібного від оточуючих обмежують активність дитини, підсилюють його тривожність і формують занижену або компенсовану самооцінку" [27].

Дослідження підтверджують, що використання агресивних дій для самоствердження та самореалізації виявляється як у ранньому віці, так і у підлітковому та дорослому. Багато психологів розглядають причину цього явища у недостатній або низькій культурі засобів, які використовуються власною особистістю в діяльності та взаємодії з іншими людьми.

Отже, хоча автори стверджують, що агресивна поведінка може бути спричинена конкретною ситуацією, форми та вияви агресії значною мірою залежать від культурних особливостей суспільства та індивіда.

1.2. Психологічні особливості підліткового віку

Декілька різних підходів використовується для дослідження та пояснення явища агресивності. А. А. Реан ідентифікує 5 основних напрямків: • інстинктивістська теорія агресії (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.); • фрустраційна теорія (Дж. Доллард, Н. Міллер і ін.); • теорія соціального навчання (А. Бандура); • теорія переносу збудження (Д. Зильманн і ін.); • когнітивні моделі агресивної поведінки (Л. Берковець і ін.).

Наприклад, З. Фрейд пов'язує розвиток агресивної поведінки дитини із стадіями сексуального розвитку (З. Фрейд, 1989). К. Лоренц, представник інстинктивістської теорії, також вважає, що людина не може контролювати свою агресивність, але може направляти її в необхідне русло (Лоренц К., 1994). За словами Дж. Долларда, агресія є реакцією на фрустрацію, а ефект катарсису допомагає людині знизити рівень агресивності.

Прихильники теорії соціального навчання, навпаки, вважають, що часті прояви агресії роблять її невід'ємною частиною поведінки, і велику роль у цьому відіграють батьки, навіть навмисно не навчаючи дітей агресивності. Визначення агресії може відбуватися за допомогою різних підходів, таких як:

Нормативний підхід, який акцентує увагу на протиправних діях і порушенні загальноприйнятих норм.

Глибинно-психологічний підхід, який стверджує, що агресія є вродженою рисою поведінки.

Цільовий підхід, який розглядає агресію як інструмент самоствердження, еволюції, адаптації та присвоєння ресурсів.

Результативний підхід, що зосереджується на наслідках агресивної поведінки.

Мотиваційний підхід, який аналізує мотивації особи до ворожості.

Емоційний підхід, що вивчає психоемоційний аспект

агресивної поведінки.

Багатоаспектний підхід, який включає в себе аналіз всіх чинників агресії з глибоким вивченням найбільш значущого з точки зору конкретного автора.

Незважаючи на велику кількість підходів до визначення агресії, це поняття залишається досить складним і багатогранним. Різноманітні види агресії варто розглядати з метою більш чіткого розуміння причин і розробки ефективних методів боротьби з цим актуальним соціально-педагогічним явищем.

В сучасності актуальним залишається пошук причин і ефективних методів контролю агресивної поведінки. Питання, пов'язані з аналізом природи чинників,

У працях Р. Барона, Д. Зільманна, Дж. Карлсмита, Ч. Мюллера та інших вчених висловлюється ідея, що агресія ніколи не виникає у вакуумі, і її існування в значній мірі зумовлене різними аспектами природного оточуючого середовища, які стимулюють її виникнення та впливають на її форми та напрямки [9]. В американських та західноєвропейських дослідженнях, зокрема, детально вивчені властивості марихуани, барбітуратів, амфетамінів та кокаїну. Особлива увага приділяється негативним наслідкам вживання алкоголю, особливо щодо його впливу на агресивну поведінку. Зазначено, що аналогічний вплив мають і наркотики. Зростання напруги у расових конфліктах спонукало американських вчених активно досліджувати вплив расових ознак на вияв агресивності. Дослідження Р. Барона, Е. Доннерштейна та інших показали, що представники білої раси часто проявляють менше ворожості до потенційних жертв серед афроамериканців, ніж до своїх спільників за кольором шкіри.

Для дитини родина виступає як перше джерело інформації про навколишній світ. Як вони будують свої стосунки з іншими та взаємодіють зі світом взагалі, діти навчаються через спостереження за взаємодією між батьками. Великою мірою те, що вони вивчать, залежить від того, яким чином

вони виростуть у майбутньому. Враховуючи, що "все йде з дитинства", це також стосується агресивної поведінки, яка в багатому вимірі залежить від поведінки батьків. Реакції батьків на неправильну поведінку дитини, взаємини між батьками та дітьми, ступінь сімейної гармонії або дисгармонії, а також характер взаємин з братами чи сестрами - це фактори, які можуть впливати на агресивну поведінку дитини в родині та за її межами, а також формувати його стосунки з оточуючими в дорослому віці [3].

Діти, у яких відносини з батьками не складаються з якихось причин (наприклад, випадки, коли жінка не бажала дитини, дитина народилася без батька або батьки не проявляють бажання та навіть здатність до виховання), відчують себе нікчемними або, якщо їм не надається підтримка та заохочення, зазвичай проявляють агресивну поведінку по відношенню до інших дітей та своїх батьків. Наприклад, жінки, у яких взаємини з матерями були погані, самі, ставши матерями, можуть застосовувати каральні методи виховання (сварити чи ляяти своїх дітей). Це відображає той факт, що такі жінки наслідують поведінку своїх матерів, визнаючи, як виховувати, оскільки їм не довелося отримувати інший приклад. [3].

Відомо, що обраний стиль виховання батьків має прямий вплив на розвиток дитини. Основними аспектами виховання, що враховуються в контексті нашої теми, є застосування покарань або заохочень за дії дітей та контроль над їхньою поведінкою з боку батьків. В результаті досліджень в галузі формування агресії виявлено, що діти, які були піддані строгим покаранням у віці 8 років, демонстрували більшу агресивність. Це явище підтверджено подальшими спостереженнями, де ефект агресивності від суворих покарань виявився наявним і в 18- та 30-річному віці. Виявлено, що найменш агресивні 18-річні юнаки були серед тих, кого батьки карали помірковано у віці 8 років. Занадто лагідне або ж суворе ставлення батьків до агресивності своїх синів сприяє збільшенню агресивності у пізньому підлітковому віці [3].

Іншими словами, можна визнати, що агресивність батьків, особливо

суворі покарання, часто виражається в агресивності дітей. Занадто лагідне або байдуже ставлення батьків до поведінки своїх дітей також може сприяти розвитку агресії в них, оскільки вони не отримують відповідного заохочення чи виправдання за свої дії. Фізичні покарання дітей під час соціалізації можуть навчити дітей приймати агресивність як прийнятний спосіб вираження, демонструючи, що слабших можна ображати.

Існують ще два фактори, які впливають на формування або відсутність агресивності у дітей: рівень піклування та інформованість батьків щодо своїх дітей - контроль, і стійкість в пред'явлених вимогах та методах дисциплінарного впливу - послідовність. Діти, на яких батьки не звертають уваги на їхню поведінку і не дотримуються послідовності в покараннях, зазвичай виявляють асоціальну поведінку [3]. Зазначається, що батьківське втручання при конфліктах між братами та сестрами може насправді сприяти розвитку агресії. Оскільки молодші діти можуть очікувати, що батьки підтримають їх, вони нерідко вступають в конфлікт зі старшими. Таке втручання може призвести до того, що молодші діти стають ініціаторами конфлікту та утримують його тривалий час, ведучи облогу старшим братам чи сестрам [3].

Вплив агресії на особу, яка стає свідком насильства, проявляється у вивченні нових форм агресивної поведінки. Така особа набуває вербальних та фізичних реакцій, які раніше були відсутні в її поведінковому арсеналі, і може використовувати їх для завдання шкоди іншим. Той, хто спостерігає за агресивними діями інших, може переглядати свої раніше встановлені обмеження стосовно подібної поведінки. Спостереження за насильством може призвести до втрати емоційної чутливості до агресії та болю інших, а також до очікування та сприйняття світу як ворожого [3, с.106-107].

Діти, які стали свідками фізичного насильства між їхніми батьками, схильні до відтворення аналогічних ситуацій у взаємині з іншими. Ці діти передають цю модель поведінки у своїх власних сімейних стосунках у майбутньому. Спостереження за агресією у дорослих може впливати на те, як

діти ведуть себе взаємодіях з оточуючими, знаючи, що агресивні дії є допустимими [3].

Трансляція насильства через телебачення, реклама з агресивними сценами та інша інформація, яку діти ненавмисно сприймають, може також вплинути на розвиток агресивної поведінки. Наприклад, діти можуть моделювати поведінку героїв фільмів, формуючи свою власну модель агресивної поведінки. Навіть безпечні, на перший погляд, дитячі мультфільми можуть вплинути на формування агресивної поведінки, показуючи, що для досягнення мети можна використовувати фізичну силу.

Враховуючи гнучкість психіки дітей і небезпеку вказаних чинників, необхідно віддавати перевагу заходам для захисту дітей від насильства, щоб запобігти розвитку агресивної поведінки у майбутньому [3, с.107].

Щодо останніх аспектів, діти виявляють більш виражену агресію спрямовану на білих осіб. Багато фахівців розглядають недоліки сімейного виховання як одну з основних причин агресивності, зокрема:

Гіперопіка/гіпоопіка: Недостатній контроль і нагляд за дітьми, які часто виникають внаслідок гіперопіки (надмірної уваги до всіх аспектів внутрішнього життя дитини) або гіпоопіки (неадекватного уваги), може призводити до стійкої агресивної поведінки. Важливо враховувати вік батьків, оскільки явище гіперопіки часто супроводжується неузгодженістю вимог, що пред'являються до дитини.

Насильство (фізичне, соціальне, педагогічне або сексуальне) по відношенню до дитини: Свідчення дитина насильства може викликати агресивну поведінку як механізм соціального захисту або результат навчання через копіювання батьківської моделі відносин.

Негативний вплив від братів і сестер: Діти можуть виявляти більшу агресію до єдиного брата або сестри, а не до численних дітей, з якими вони спілкуються. Це може бути пов'язано з відповідями на напад контратакою та взаєминами в агресивних родин.

Материнська депривація: Недостатність материнської уваги, любові та турботи може призводити до розвитку почуття ворожості, яке виявляється через агресивну поведінку з протестним або захисним характером.

Наявність специфічних сімейних традицій: Перекручені моделі виховання, специфічне поведінкове спрямування батьків та культивування їх як єдино вірних можуть впливати на агресивність дитини.

Неповні сім'ї: За даними, діти з неповних сімей частіше виявляють агресивну поведінку. Ці форми виховання можуть включати гіперопіку різних рівнів, від сімейної тиранії до бездоглядності, а також створювати сімейні образи "куміра" або "попелюшки", що впливають на агресивність та загалом на розвиток дитини і підлітка.[11].

Агресивна поведінка в сім'ї може виникати через три основні механізми [12]:

Наслідування та ідентифікація з агресором: Діти можуть виявляти агресивну поведінку, копіюючи чи ідентифікуючись з тими, хто проявляє агресію.

Захисна реакція на агресію, спрямовану на дитину: Агресивна відповідь може виникати внаслідок захисної реакції на агресію, спрямовану на саму дитину.

Протестна реакція на фрустрацію базових потреб: Агресивна поведінка може бути спробою висловити протест відносно невиконання основних потреб.

Існують різні точки зору на причини агресивної поведінки, але вчені вважають, що часто у кожного випадку може бути кілька причин. Деякі висновки дослідників:

Підліткова агресія: Має свої корені в найближчому оточенні, такому як школа.

Недостатній нагляд: Найбільш агресивні підлітки часто відчують дефіцит уваги та залишаються без нагляду або піддаються суворим покаранням.

Соціальне оточення: Друзі, вчителі та ЗМІ грають важливу роль у формуванні агресивної поведінки.

Навчання від однолітків: Діти навчаються агресивному способу поведінки, спостерігаючи за своїми ровесниками.

Засоби масової інформації: Мають великий вплив на формування агресії у підлітків, зокрема через конкретні видання, фільми та інші джерела.

Соціально-когнітивний розвиток: Агресивність часто пов'язана із слабким розвитком соціальних і когнітивних навичок.

Продовження в зрілості: Агресивна поведінка у підлітковому віці може мати різне продовження в зрілості, з соціально обумовленими формами агресії, які зазвичай зменшуються, і біологічно обумовленою агресією, яка може зростати.

Соціальна корекція агресивної поведінки підлітків повинна враховувати не лише індивідуальні заходи, спрямовані безпосередньо на дитину, але й негативне оточення, що може викликати соціальну дезадаптацію підлітка.

Аналіз літератури свідчить, що психологи приділяють велике значення не лише агресії як конкретній формі поведінки, але і агресивності як особистісній рисі. Проте важливо відзначити, що у науковій літературі поки відсутні комплексні дослідження агресивності як особистісної особливості. Також важливо відзначити, що на сьогоднішній день немає єдиної точки зору на причини агресивної поведінки.

Генетичні теорії та теорії соціального навчання вважаються найбільш вагомими у поясненні причин агресивної поведінки. Особливо вітчизняні вчені все більше звертають увагу на роль сім'ї як основного інституту соціалізації дитини і його вплив на розвиток особистісних особливостей, зокрема агресивності.

Зростаюче число агресивних дітей і підлітків наводить нас на думку про необхідність розгляду причин агресивної поведінки. Відмітною умовою розвитку агресивної поведінки є вільний час та

відсутність позитивних захоплень, воєнні події, стрес, зміна місця проживання, втрати. Деякі підлітки зазнають впливу неповних сімей із порушеними функціональними зв'язками.

З іншого боку, гіперопіка та бездоглядність часто сприяють делінквентній поведінці. Надмірний контроль і нудні покарання можуть викликати реакції у формі самовільних дій та агресивності.

Сучасне середовище підлітків часто насичене агресивною поведінкою, іноді набуваючою ворожого характеру (бійки, образи). У деяких підлітків участь у бійках та вираження себе через фізичну силу стає постійною лінією поведінки. Ускладнення ситуації полягає в нестабільності суспільства, міжособистісних і міжгрупових конфліктах, а також в зниженні віку вияву агресивних дій та їх поширенні серед дівчаток.

Огляд літератури вказує на те, що психологи приділяють велике значення агресивності як властивості особистості, а не тільки агресії як конкретній формі поведінки. Важливо відмітити, що поки не існує комплексних досліджень агресивності як особистісної риси у науковій літературі. Також слід зазначити, що немає загальноприйнятого погляду на причини агресивної поведінки.

Генетичні теорії та теорії соціального навчання розглядаються як найбільш важливі у поясненні причин агресивної поведінки. Вітчизняні вчені все більше акцентують увагу на ролі сім'ї як основного інституту соціалізації дитини та його впливу на розвиток особистісних рис, зокрема агресивності.

Зростаюча кількість агресивних дітей і підлітків ставить перед нами проблему розгляду причин агресивної поведінки. Важливою передумовою для розвитку агресивної поведінки є вільний час та відсутність позитивних хобі. Деякі підлітки стикаються з впливом неповних сімей із порушеними функціональними зв'язками.

Гіперопіка та бездоглядність також можуть сприяти делінквентній поведінці. Надмірний контроль і нудні покарання можуть

викликати реакції у формі самовільних дій та агресивності.

Сучасне середовище підлітків часто насичене агресивною поведінкою, іноді набуваючою ворожого характеру (бійки, образи). У деяких підлітків участь у бійках та виявлення себе через фізичну силу стає постійним аспектом їхньої поведінки. Ускладнення ситуації полягає в нестабільності суспільства, міжособистісних і міжгрупових конфліктах, а також в зниженні віку вияву агресивних дій та їх поширенні серед дівчаток.

Питання про сімейні взаємовідносини, яке привертає найбільше уваги психологів, полягає в характері батьківського керівництва, тобто в тому, як батьки спрямовують дітей на правильний шлях або намагаються змінити їхню поведінку. Деякі батьки рідко втручаються, дотримуючись політики невтручання, де вони дозволяють дітям вести себе відповідно до їхніх бажань або ігнорують їхню поведінку. Інші, навпаки, часто втручаються, заохочуючи або караючи за відповідну або неприйнятну соціальними нормами поведінку.

Важливо відзначити, що незалежно від того, чи є це свідомим чи несвідомим, заохочення суттєво впливає на розвиток агресивної поведінки. Дослідження в цьому напрямку фокусуються на характері та строгості покарань у сімейному вихованні, а також на контролі батьків над поведінкою дітей. Загалом виявлено, що жорстокі покарання пов'язані з високим рівнем агресивності у дітей, тоді як недостатній контроль і нагляд може призвести до високого рівня асоціальності, часто в супроводі агресивної поведінки.

Окрім прямих заохочень і покарань, батьки передають своїм дітям уроки з агресивності через їхню реакцію на дитячі взаємини. Нормальні ситуативні реакції на агресію можуть перетворитися на порушення, якщо дитинство супроводжується агресивною поведінкою батьків, що може "заразити" дитину агресивністю. Наприклад, якщо дитина виростає в атмосфері відкидання чи нелюбові, у неї може сформуватися відчуття небезпеки та ворожості до світу. Спостереження показує, що стійкі тенденції

до агресивної поведінки у дітей молодшого віку часто мають корені в сфері взаємодії з дорослими, такими як батьки та вчителі.

Важливо враховувати стиль поведінки дорослих, оскільки два ключові фактори - поблажливість (готовність дорослого прощати) та строгість покарання за агресивну поведінку дитини - формують поведінку дітей. Найбільш адекватною вважається засудження агресії дитини без суворих покарань у разі невірної поведінки.[10].

Ще одним ключовим аспектом у формуванні агресивної поведінки є взаємини з однолітками. Діти вчаться різним моделям поведінки, як прийнятним, так і неприйнятним у суспільстві, під час взаємодії один з одним. Різні форми агресивної поведінки також можуть виникати під час спілкування з однолітками. Гра з однолітками дозволяє дітям вивчати агресивні реакції, такі як використання кулаків чи образи. Зауважимо, що гучні ігри, в яких діти взаємодіють, штовхаючись чи намагаючись заподіяти один одному шкоду, можуть бути відносно "безпечним" способом навчання агресивної поведінки. Діти висловлюють задоволення від участі в таких іграх, при цьому рідко отримуючи травми.

Також є свідчення, отримані при вивченні дітей, які відвідують дошкільні заклади, що підтверджують зв'язок між частим спілкуванням з однолітками та наступною агресивністю. Зауважте, що діти, які регулярно відвідують дитячий садок протягом п'яти років перед школою, отримують від вчителів вищі оцінки за агресивність, порівняно з тими, хто відвідує дитячий садок рідше. Ці дані можуть бути пояснені теорією соціального навчання: частіше практика агресивної поведінки з однолітками (у дитячому садку) сприяє кращому освоєнню таких реакцій і їх швидшому застосуванню в інших умовах (у школі). Варто відзначити, що існує можливість іншого тлумачення цих фактів: більш висока агресивність в старшому віці дітей, які регулярно відвідують дитячий садок, може бути пов'язана з емоційною депривацією та відчуженістю від матері в ранньому віці, що важливо для відносин в системі "мати-дитина" та формування відчуття безпеки.

Таке пояснення узгоджується з концепцією теорії прив'язаності. Загалом, важливим фактором у вивченні моделей агресивної поведінки дітьми є вплив засобів масової інформації, зокрема кіно і телебачення.

Дані експериментального дослідження впливу демонстрації насильницьких сцен на схильність до агресивної поведінки, представлені Р. Бероном і Д. Річардсоном, вражають своєю переконливістю. Отже, залишаючись в рамках окремих експериментів, розглянемо модель Хьюсмана, яка описує вплив телепередач на формування агресивної поведінки [6].

Іншою причиною агресивної поведінки дітей є вплив рівня агресивності вчителя на емоційний стан класу. Вчитель, демонструючи свою роздратованість та підозрілість до дітей, у певному розумінні сприяє агресивному фону в їхній поведінці. Учитель стає прикладом агресивної поведінки, що водночас призводить до переконання, що агресія є природним способом подолання фрустрації. Важливо враховувати, що причини агресії не обов'язково знаходяться тільки у взаємодії з іншими людьми. Характеристики особистості самої дитини, які іноді мають біологічне підґрунтя, також впливають на її агресивність.

Гіперзбудливість, схильність до емоційних вибухів з маленького приводу, легке роздратування, яке часто виявляється у нападках на випадкових людей, егоцентризм та упертість - це риси характеру, які сприяють актам агресії. Сформованість проактивної, неагресивної поведінки особистості пов'язана не тільки із відсутністю підкріплення або активного покарання, але і, обов'язково (і можливо, навіть в першу чергу), із активним соціальним навчанням неагресивним формам поведінки, конструктивними способами вирішення конфліктів і реалізації різних мотивацій особистості. Важливо враховувати, що, як встановлено, основна різниця між агресивними і неагресивними дітьми виявляється не в преобладанні агресивних альтернатив, а в недостатності конструктивних рішень. Таким чином, процес соціалізації неагресивної поведінки включає у себе отримання системи знань і соціальних навичок, а також виховання

системи особистісних властивостей, установок, на основі яких формується здатність реагувати на фрустрацію в прийнятний спосіб.

Підтвердження логічності взаємозв'язку між агресією та певними характерологічними типами ще не є вирішенням основної проблеми. Значний теоретичний і, зокрема, практичний інтерес викликає встановлення конкретних зв'язків між агресією і конкретними характерологічними особливостями. Важливою рисою збудливої особистості є імпульсивність поведінки. Їхня манера спілкування та поведінка в значній мірі визначаються не логікою чи раціональним оцінюванням своїх дій, але імпульсами, потягами, інстинктами або неконтрольованими побудами.

1.3. Особливості прояву агресивності у підлітковому віці

У сфері соціальної взаємодії підлітки проявляють вкрай низьку терпимість. Структура виявлення різних форм агресії обумовлена одночасно як віковими, так і статевими особливостями. У ранньому підлітковому віці у хлопчиків переважає фізична агресія, тоді як у дівчаток вона виявляється менше, і вони віддають перевагу вербальній формі вияву агресії. Крім того, самооцінки, такі як вміння керувати групою та фізична привабливість, пов'язані з агресією у формі негативізму. Отже, опозиційна манера поведінки, спрямована проти авторитетів та встановлених правил, частіше характерна для підлітків з високою самооцінкою своїх лідерських здібностей, а також для тих, хто високо оцінює свою фізичну привабливість та тілесну досконалість.

Очевидно, що найвиразніший підлітковий негативізм проявляється, коли обидві ці парціальні самооцінки збігаються в одній особистості. Для розуміння підліткової агресії важливо враховувати не лише самостійну самооцінку особистості, а й відносини між самооцінкою та зовнішньою оцінкою, яку дають значущі особи, такі як вчителі або однолітки. Якщо

самооцінка не знаходить відповідного визнання у зовнішньому соціальному середовищі, і оцінка підлітка значущими особами завжди (або переважно) нижча за його самооцінку, то ця ситуація слід розглядати як фруструючу. Тут фрустрація впливає не на щось вторинне, адже блокується одна з основних, фундаментальних потреб особистості, таких як потреба у визнанні, повазі і самоповазі. Любий фрустратор може викликати прояв агресії.

Спеціальні дослідження, проведені у цьому контексті, вказують на те, що підлітки, у яких самооцінка конфліктує із зовнішньою оцінкою соціуму (оцінка нижче і не відповідає самооцінці), виявляють значно вищі рівні агресії в порівнянні з однолітками. Основні відмінності спостерігаються у рівні прояву непрямой агресії та негативізму. Крім того, підлітки із конфліктною самооцінкою та зовнішньою оцінкою також виявляють вищий рівень інших форм агресії, таких як дратівливість, фізична агресія і образа [15]. Рівень прояву агресивних реакцій пов'язаний із самооцінкою підлітка. Загальна тенденція полягає в тому, що чим вище самооцінка, тим вищі показники загальної агресії і її різних компонентів. Такий взаємозв'язок характерний як для інструментальної агресії, так і для інших форм агресії, таких як ворожість.

Соціальне оточення дитини постійно еволюціонує та змінюється. Її соціальний світ складається не лише з класного колективу, сім'ї та найближчого оточення. Особливо важливі зміни в соціальних мережах відбуваються в підлітковому віці. В цьому віці дитина може відображати себе в різних ролях, позиціях та умовах, як позитивних, так і негативних. Підлітки, які відчують незадоволення міжособистісними відносинами в сім'ї та школі та відкидаються через свою невдалу адаптацію в соціально схвалюваних виданнях, часто схильні формувати групи, де задовольняються більша частина їхніх інтересів і виражається їхній невиражений у школі соціальній активності. Однак, у цьому неформальному оточенні вони не лише вчаться асоціювати агресивні досвіди, деформують свої цінності, але також піддаються ще більш суворим обмеженням від примітивної групи.

Характерною рисою агресивної поведінки в підлітковому віці є залежність дитини від групи однолітків в умовах порушення авторитету дорослих. У цьому віці бути агресивним часто означає "бути сильним або здаватися". Кожна підліткова група має свої ритуали та міфи, які підтримуються лідером. Наприклад, поширені ритуали ініціації у члени групи або випробування новачків. Вражаюча "уніформа" групи (як і підліткова мода загалом) також має ритуальний характер. Ритуали зміцнюють почуття приналежності до групи та надають підліткам відчуття безпеки, а міфи служать ідеологічною основою для їхнього життя. Міфи широко використовуються групою для виправдання внутрішньо-групової та зовнішньої агресії. Так, будь-який прояв насильства стосовно "не членів групи" виправдовується твердженнями типу "вони зрадники... ми повинні захищати своїх... ми повинні змусити всіх поважати нас".

Насильство, яке набуває життєвості завдяки груповому міфу, сприймається підлітками як вираження своєї сили, акт героїзму та відданості групі. У той же час, у окремих випадках ініціаторами агресивної поведінки можуть стати окремі підлітки-аутсайдери, які, дезадаптовані з різних причин, намагаються знайти самоствердження через агресію. Синкретизм менше сформованого «особливого Я» відзначається пасивністю (реактивністю) у поведінці дитини, «споживчим» характером її інтересів (насичення, комфорт від розваг та інше), відсутністю вибірковості спонукань, очікуванням ініціативи та допомоги з боку інших.

Слід відзначити, що психологічні особливості підлітків сприяють виникненню конфліктних ситуацій практично на всіх рівнях соціальних зв'язків: у сім'ї (внаслідок реакції на емансипацію), у школі/училищі (з аналогічних причин) та з ровесниками (через емоційну нестійкість та імпульсивність поведінки). Різні соціально-психологічні експерименти підтверджують великий вплив різноманітних провокацій на рівень агресивності. Більшість людей у взаємовідносинах використовує принцип «око за око, зуб за зуб», реагуючи на агресію агресією.

Агресивна поведінка може бути пов'язана з положенням дитини в колективі своїх ровесників. Відкидання іншими дітьми та низький соціальний статус у групі ровесників також спонукають до використання агресивних форм поведінки.

Щодо корекції агресивної поведінки, можна виділити конкретні та загальні методи взаємодії з дитиною. До загальних, тобто не підходять для всіх дітей, методів взаємодії відносяться загальновідомі "золоті правила" психології: – уникати фокусування на небажаній поведінці дитини та утримуватися від власного потрапляння в агресивний стан. Заборона та підвищення тону голосу є невідомими засобами подолання агресії. Вираження здивування та засмучення вчителів щодо неадекватної поведінки дітей формує у них стримуючі реакції; – реагувати та відзиватися на будь-які позитивні зрушення в поведінці дитини, незалежно від їхньої невеликої значущості. Це важке завдання. Вчителі визнають, що іноді доводиться витратити кілька тижнів на пошук позитивного в дитині, оскільки реакцію слід проявляти негайно, у конкретній ситуації.

Дитина бажає постійно відчувати, що її приймають і цінують. Зрозуміло, що насильство (фізичне, сексуальне, емоційне) є серйозним проявом та небажаним наслідком агресивної поведінки. Відмінності людського насильства від того, що спостерігається серед тварин, принципіві. Воно практично лишене біологічної доцільності, активно використовує людські почуття, паразитує на людському інтелекті, і, в кінці кінців, багаторазово посилюється використанням зброї. Характер агресивної поведінки в багатому визначається віковими особливостями людини. Кожен віковий етап має свою специфічну ситуацію розвитку і висуває певні вимоги до особистості. Адаптація до цих вимог часто виявляється супроводжуваною різними проявами агресивної поведінки.

У підлітковому віці специфічною особливістю агресивної поведінки є залежність від групи однолітків на тлі знеавторитарення дорослих. У цьому віці бути агресивним часто сприймається як "здаватися або бути сильним".

Підліток формує свої відносини з оточенням своїх однолітків на основі значущості у групі. Підліткові групи, які є основною формою взаємодії і комунікації, можуть стати передумовою виникнення агресивної поведінки. Слід відзначити, що соціальний вплив на особистість з вираженою агресивною поведінкою часто буває малоефективним з ряду причин. Оскільки агресія має глибокі біологічні і соціальні корені, викоринити агресивну поведінку, схоже, неможливо. Можливо лише говорити про необхідність зменшення її проявів шляхом створення системи ефективного соціального контролю на різних рівнях - суспільства, сім'ї та малих груп, а також на рівні самої особистості.

Висновки до 1 розділу

У цьому розділі був проведений аналіз соціально-психологічних особливостей та поглядів на агресивну поведінку, включаючи розгляд сутності поняття, основних теорій та підходів до вивчення проблеми агресивної поведінки, а також класифікацію, види та форми агресивних реакцій.

При розгляді основних теорій виникнення агресивної поведінки важливо зауважити, що в сучасних умовах спостерігається тенденція до еkleктичного підходу до цієї проблеми. Деякі вчені вважають, що різні підходи до агресії не обов'язково суперечать один одному, а можуть пояснювати її в різних конкретних випадках.

Наприклад, дослідник А. Реан вказує на те, що у випадку агресивних дій неагресивної особистості ситуативні (соціальні) фактори можуть бути основною причиною, тоді як у випадку агресивних дій агресивної особистості перевага надається особистісним факторам. Таким чином, агресивна поведінка виникає не тільки внаслідок різноманітних зовнішніх та внутрішніх факторів, але й через систему, яка реалізується в процесі формування мотиву (мотивації) і дозволяє об'єднати різні теорії

агресивної поведінки в єдину концепцію, яка враховує роль і зовнішніх, і внутрішніх факторів.

РОЗДІЛ 2.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРЕВЕНЦІЇ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСИВНОСТІ

2.1. Методологія превенції підліткової агресивності

Розуміння педагогами та психологами типів акцентуацій характеру, розгляду їх як динамічних стереотипів поведінки та реагування, дозволяє правильно інтерпретувати та прогнозувати поведінку кожного окремого підлітка.

Це сприяє наданню допомоги у задоволенні їх соціальних потреб шляхом: гіпертимного типу – підтримка організаторської діяльності та лідерства; лабільного – забезпечення емоційного заохочення і тепла; тривожно-педантичного – відчуття власної впевненості та безпеки; інтровертованого – спілкування на цікаві для нього теми; збудливого – визнання прав, статусу та заслуг; демонстративного – адекватна увага, визнання його рис та здібностей.

В рамках соціально-психологічної корекції та превенції рекомендується використовувати такі форми роботи: соціально-психологічне консультування учнів; соціально-психологічне просвітництво учнів; соціально-психологічне консультування батьків; соціально-психологічний тренінг.

Отже, під час консультування психолог ставить перед собою завдання:

- розвивати у підлітка об'єктивний підхід до особливостей свого характеру;
- розширювати спектр можливих способів поведінки підлітка в трудних ситуаціях;
- допомагати об'єктивно осмислити можливі проблеми та позиції, важливі для підлітка;
- спільно з підлітком формувати позитивну програму майбутнього.

Отже, психолог фіксує, організовує та залучає підлітків до діяльності, під час якої вони базуються на своєму позитиві та використовують свої сильні сторони, що «випадково» дозволяє їм освоювати раніше недоступні види активності. Ця взаємодія включає підлітків та розширює їх адаптивний репертуар поведінки. Корекція акцентуацій характеру у підлітків вимагає тривалого та комплексного підходу, який включає індивідуальний, адаптаційний та постійний підхід з боку педагогів, батьків та психологів, а реалізація корекційного впливу відбувається в різних напрямках: в організації педагогічно обґрунтованого спілкування; в урочній та позаурочній діяльності та вільному часі.

Згідно з результатами нашого дослідження, виявлені різні типи акцентуацій характеру серед вивчених старших підлітків, та для кожного типу пропонуються заходи щодо корекції. Зокрема, загальні принципи індивідуального підходу та корекції для гіпертимічного типу акцентуації включають створення умов для розвитку ініціативи підлітка, ясне визначення його обов'язків та меж прийнятної поведінки, уникнення перебільшеної опіки та прийняття доброзичливої та неавторитарної позиції дорослого. В урочній діяльності важливо дотримуватися високого рівня працездатності, включати різноманітні види діяльності та надавати завдання для самостійної роботи. Також важливо використовувати чітку, спокійну та обґрунтовану оцінку результатів, сприяючи виникненню організаторських ролей із рисами лідерства під час уроку. Щодо циклоїдного типу, загальні вимоги до корекційної роботи включають раціональний розподіл сил, забезпечення достатнього відпочинку та профілактика перевтомлення. Спілкування з підлітком повинно бути теплим і доброзичливим, дозволяючи розмовляти з ним «душа в душу», підтримувати цікаві для нього бесіди та тактично посилювати його успіх. Важливо уникати спровокування конфліктів у періоди «спаду», чекаючи на «підйом».

У контексті урочної діяльності важливо відзначити, що в період підйому не виникає специфічних проблем, але під час

субдепресивної фази рекомендується створювати доброзичливу робочу атмосферу, уникати критики, утримувати помірний темп роботи та надавати завдання для самостійної роботи в групах з рівними учбовими можливостями. У вільний час, під час періоду підйому, можна організовувати колективні творчі ініціативи, а під час спаду – дозволяти підлітку брати участь у заходах як учасникові, виконавцеві справ у сфері його інтересів, а також навчати його самоконтролю та філософському підходу до тимчасових труднощів.

Щодо лабільного типу акцентуації, загальні вимоги до корекції включають створення комфортного соціально-психологічного середовища в родині та класі, надання частих позитивних підкріплень та одобрень, уникання грубості та категоричності, і підтримання доброзичливого ставлення. На уроці слід прагнути до спокійної та дружлюбної атмосфери, надавати індивідуальні учбові завдання за допомогою прохань, уникаючи відокремлення лабільного підлітка від його друзів, та вчити його методам емоційної саморегуляції після занять.

Для астено-невротичного типу важливо розвивати в умовах забезпечення догляду, любові, оптимізму, згоди та єдності вимоги до дитини з боку дорослих. Профілактика та лікування хронічних захворювань, які призводять до астенізації, також важливі. Необхідно утримуватися від жартівливо-насмішливої "стимуляції" астено-невротика. На уроці варто підтримувати доброзичливий контакт з підлітком, використовувати періоди його підйому для інтенсивної навчальної роботи та уникаючи раптових питань. Важливо вчити його раціональному плануванню діяльності, самоконтролю та саморегуляції психофізичного стану під час спілкування.

Щодо сензитивного типу, слід створювати довірливий контакт з підлітком та підтримувати тактичні взаємини з ним. Важливо надавати умови для самореалізації в різноманітних видах діяльності, розвивати загальні та спеціальні здібності через музику, танці, художню гімнастику тощо, та забезпечувати наявність в домі якісної бібліотеки та можливість спілкування з

близькими друзями.

На уроці, краще видаючи письмові індивідуальні завдання, важливо уникати залучення сензитивного підлітка до діяльності, яка передбачає конкуренцію. Потрібно навчати його вмінню побудови позитивних відносин з однокласниками, враховуючи їхні особистісні відмінності, а також навичинам подолання сором'язливості та вибачення за недоліки інших.

Щодо тривожно-педантичного типу, важливо формувати оптимістичні стереотипи у підлітка, розвивати його емоційність та уявлення через ефективну арт-терапію. Співпраця з підлітком у розвитку навичок самостійної поведінки має сприяти підняттю його самооцінки. Важливо також вчити його виділяти головне від другорядного, знижувати почуття моральної відповідальності та вини, а не підкреслювати неповноцінність в публічному вигляді. Навчання умінню формування стереотипу на успіх (візуалізація, арт-терапія) є також важливим аспектом.

Інтровертований тип корисно включати в групу лише за його власною згодою, враховуючи, що інтровертований підліток самостійно досягає більш високих результатів. Важливо терпляче ставитися до особливостей цього типу та навчати його виражати свої почуття, розуміти почуття інших, а також вдосконалювати навички спілкування.

Збудливому типу необхіден загальнокультурний та інтелектуальний розвиток, розвиток навичок спілкування і саморегуляції. Залучення підлітка до взаємодії з дорослими на досягнення цілей слід робити з урахуванням його афективної бурхливості. Важливо вчити його самоконтролю та вмінню відмовлятися від нерозумних бажань, які можуть завдати шкоду йому і іншим.

Для демонстративного типу особливо важливо створити сприятливі умови для розвитку загальних, часткових і спеціальних здібностей, забезпечити об'єктивне ставлення до його досягнень та активно залучати його у діяльність. Алгоритм корекції передбачає:

Зосередження уваги на підлітку (з униканням надмірної уваги).

Використання вибіркової уваги, яка підкріплює позитивні реакції та

ігнорує вияви демонстративності.

Стабілізація результатів через контроль за увагою дорослого залежно від поведінки підлітка. Основна мета - навчити самоконтролю та позитивному демонструванню рис характеру.

У випадку нестійкого типу, необхідно встановити повний, але не принижуючий особистісної гідності, контроль за поведінкою підлітка. Важливо чітко регламентувати урочну, післяурочну діяльність, дозвілля та дотримуватись режиму дня, щоб уникнути неструктурованого вільного часу. Стимулювання ініціативи підлітка через надання йому різноманітних, але неважливих завдань може також сприяти його самовдосконаленню.

Загальною метою корекційних заходів є вплив на всі аспекти життєдіяльності підлітка, охоплюючи його сімейне середовище, навчання та дозвілля. Головним завданням є сприяння позитивному розвитку та направлення акцентів характеру у продуктивне русло. Цей процес вимагає значного часу, терпіння, навичок та відповідальності, особливо з боку психолога.

2.2. Опис методик та процедури дослідження

Експериментальне дослідження проводилося на базі Одеського ліцею № 2 Одеської міської ради в січні 2023 року.

У якості досліджуваних були обрані учні 7 і 8 класів у кількості 50 осіб.

Мета нашого дослідження - виявлення агресивних підлітків та визначення причин їх агресивної поведінки. Для досягнення цієї мети ми поставили перед собою такі завдання:

Використовуючи відповідні діагностичні методи та тести, визначити агресивні форми поведінки у дітей.

Провести дослідження та аналіз причин агресії серед підлітків.

Розробити індивідуальні плани корекції для кожного агресивного підлітка.

Розробити рекомендації щодо превенції підліткової агресивності.

На етапі діагностики ми використовуємо методики, такі як Опитувальник Басса-Дарки та методика виявлення акцентуацій Леонгарда-Шмішека. Опитувальник Басса-Дарки широко використовується для визначення різних форм агресії. Учасник тесту відповідає на питання в закодованій формі, і під час тестування виявляється домінанта агресивності на різних рівнях - фізичній, вербальній та роздратуванні.

У нашому дослідженні ми розглядаємо реакції, такі як фізична агресія, непряма агресія, вербальна агресія та роздратування. Опитувальник Шмішека, оснований на теоріях Леонгарда, допомагає визначити акцентуації характеру. Відповіді "так" чи "ні" на 88 питань дозволяють визначити один із десяти типів акцентуації.

Загалом, наша робота ставить за мету не лише виявлення агресивних проявів серед підлітків, але і розуміння причин, які до них призводять, для подальшої розробки ефективних індивідуальних планів корекції.

Під час зростання підлітка його характерні особливості, сформовані в дитинстві, можуть втрачати свою виразність, але з віком можуть знову виявлятися. Акцентуацію з неявними проявами, на відміну від виражених, слід розглядати як звичайний варіант норми. За словами німецького психіатра К. Леонгарда, в 20-50% людей деякі риси характеру настільки виражені (акцентуєвані), що під впливом певних обставин вони можуть призвести до стандартних конфліктів і нервових вибухів. Акцентуації характеру часто спостерігаються саме серед підлітків (50-80%).

Згідно з методикою Леонгарда, індикатором акцентуації характеру є показник у 18 балів. Якщо жодна з характеристик не перевищує цей показник, можна обчислити середній бал за всіма рисами особистості і звернутися до тих, у кого показник вищий за середній.

Акцентуація характеру за Леонгардом - це перебільшений розвиток окремих рис характеру на шкоду іншим, що призводить до погіршення

взаємодії з оточуючими людьми. Класифікація, яку він пропонує, виглядає наступним чином:

1. Гіпертимний (гіперактивний) – надмірно піднятий настрій, завжди веселий, балакучий, енергійний, самостійний, прагне до: лідерства, ризику, авантюри, не реагує на зауваження, ігнорує покарання, відсутня межа самокритичності.

2. Дистимічний – постійно понижений настрій, зажура (сум), замкнутість, небагатослівність, песимістичність, його обтяжує гучне суспільство, у конфлікти вступає рідко, частіше в них виступає пасивною стороною.

3. Циклоїдний – товариськість циклічно змінюється (висока в період доброго настрою (підвищеного) і низька - пригніченості).

4. Емотивний (емоційний) – надмірна чутливість, вразливість, глибоко переживає найменші неприємності, надмірно чутливий до критики, частенько похмурий настрій.

5. Демонстративний – дуже виявлено прагнення бути в центрі уваги і досягати своїх планів за будь-яку ціну (сльози, хвороби, скандали тощо).

6. Збудливий – підвищена дратівливість, нестриманість, агресивність, похмурість, але можлива і льстивість, послужливість. Активно і часто конфліктують.

7. Застрягаючий – «застрягає» на своїх почуттях, думках, не може забути образи, «зводить рахунки», схильність до затяжної непогодженості, в конфліктах - частіше активний.

8. Тривожно-педантичний – виразна занудливість у вигляді «переживань» подробиць, на роботі може виснажувати формальними вимогами, а вдома - завеликою акуратністю.

9. Тривожний (психостенічний) – понижений настрій, побоювання за себе, близьких, невпевненість у собі, крайня нерішучість, довго переживає невдачу, сумнівається у своїх діях.

10. Екзальтований (лабільний) – дуже змінний настрій, емоції яскраво

виражені, велика відволікальність на зовнішні події, словоохотливість.

11. Інтровертований (шизоїдний, аутистичний) – замкнутість, обмежене спілкування, занурювання в себе, свої переживання не розповідає, хоча і характерна велика вразливість. Дуже стримано, холодно відноситься до інших людей, навіть до близьких.

12. Екстравертований (конформний) – широкий спектр спілкування, словоохотливість аж до балакучості, несамостійний, прагне бути як всі, неорганізований, любить підпорядкування.

2.3. Аналіз результатів дослідження

Провівши дослідження за методикою Леонгарда ми з'ясували наступне. Результати діагностики за методикою Шмішека-Леонгарда представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати діагностики за методикою Шмішека-Леонгарда

Стать	Акцентуація	Стать	акцентуація
Д	Переважає гіпертимний тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Переважає гіпертимний тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Переважає гіпертимний тип
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Переважає гіпертимний тип
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Переважає гіпертимний тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Демонстративний тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Переважає гіпертимний тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Переважає гіпертимний тип
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Демонстративний тип
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Переважає гіпертимний тип
Д	Переважає гіпертимний тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Демонстративний тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Тривожний тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Тривожний тип	Х	Тривожний тип
Д	Застрагуючий тип	Х	Акцентуацій не виявлено
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Переважає гіпертимний тип
Д	Акцентуацій не виявлено	Х	Демонстративний тип
Д	Тривожний тип	Х	Застрагуючий тип
Д	Циклотимний тип акцентуації	Х	Циклотимний тип акцентуації

Аналізуючи дані таблиці ми можемо зробити наступні висновки:

1. У 60% досліджуваних не виявлено вираженої акцентуації характеру.
2. У 20% спостерігається переважання гіпертимного типу акцентуації характеру.
3. Майже 8% мають тенденцію до проявів тривожного типу акцентуації, при чому в одного студента цей тип яскраво проявляється.
4. У 8% досліджених встановлено демонстративний тип акцентуації характеру, причому один набрав 20 балів за цією характеристикою.
5. Виявлено також тенденцію до застрягаючого та циклотимічного типу акцентуації.

Результати дослідження за методикою Басса-Дарки представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати діагностики за методикою Басса-Дарки

Стать	Переважаючий тип агресії	Стать	Переважаючий тип агресії
Д	<i>Вербальна</i>	Х	Не виражена
Д	<i>Вербальна</i>	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	<i>Вербальна</i>
Д	Не виражена	Х	<i>Вербальна</i>
Д	Не виражена	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	Не виражена
Д	<i>Вербальна</i>	Х	Не виражена
Д	<i>Вербальна</i>	Х	Не виражена
Д	<i>Вербальна</i>	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	<i>Вербальна</i>
Д	Не виражена	Х	<i>Вербальна</i>
Д	Не виражена	Х	<i>Вербальна</i>
Д	<i>Вербальна</i>	Х	Не виражена
Д	<i>Вербальна</i>	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	Не виражена
Д	<i>Опосередкована</i>	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	Не виражена
Д	<i>Опосередкована</i>	Х	<i>Опосередкована</i>
Д	<i>Опосередкована</i>	Х	Не виражена
Д	Не виражена	Х	<i>Фізична</i>
Д	Не виражена	Х	<i>Фізична</i>
Д	<i>Опосередкована</i>	Х	<i>Фізична</i>
Д	<i>Опосередкована</i>	Х	<i>Фізична</i>

Аналізуючі дані таблиці ми можемо зробити наступні висновки:

1. У 60% досліджуваних не мають яскраво виражених проявів агресії.
2. У 24% спостерігається переважання вербальної агресії.
3. Майже 12% мають тенденцію до опосередкованої агресії.
4. У 8% досліджених встановлено фізичну агресію.

Отже, ми провели аналіз взаємозв'язку між показниками акцентуацій характеру та різними формами агресії, і отримані результати представлені у таблиці 2.3.

Висновки, що можна зробити з наведених у таблиці даних:

Існує прямий зв'язок між акцентуаціями характеру та різними формами агресії.

У 60% об'єктів дослідження не спостерігається виражених проявів агресії та акцентуації характеру.

У 24% випадків спостерігається переважання вербальної агресії, що корелює з гіпертимним та демонстративними типами акцентуації характеру.

Приблизно 12% осіб мають тенденцію до опосередкованої агресії, яка корелює з тривожним, циклотимічним та застрягаючим типами акцентуації характеру.

У 8% об'єктів дослідження виявлено фізичну агресію, що корелює з гіпертимним, демонстративним, застрягаючим та циклотимічним типами акцентуацій.

Отже, гіпотеза дослідження, що тип акцентуацій впливає на агресивність підлітків, тобто наявність акцентуацій корелює з проявами агресивності, і навпаки, отримала підтвердження.

Таблиця 2.3

Взаємозв'язок форм та проявів агресії від акцентуацій характеру

Стать	Переважаючий тип агресії	Акцентуація	Стать	Переважаючий тип агресії	акцентуація
Д	<i>Вербальна</i>	Переважає гіпертимний тип	Х	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	<i>Вербальна</i>	Переважає гіпертимний тип	Х	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	Не виражена	Акцентуацій не	Х	<i>Вербальна</i>	Переважає

		виявлено			гіпертимний тип
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	<i>Вербальна</i>	Переважає гіпертимний тип
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	<i>Вербальна</i>	Переважає гіпертимний тип	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	<i>Вербальна</i>	Демонстративний тип	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	<i>Вербальна</i>	Переважає гіпертимний тип	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	<i>Вербальна</i>	Переважає гіпертимний тип
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	<i>Вербальна</i>	Демонстративний тип
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	<i>Вербальна</i>	Переважає гіпертимний тип
Д	<i>Вербальна</i>	Переважає гіпертимний тип	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	<i>Вербальна</i>	Демонстративний тип	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	<i>Опосередкована</i>	Тривожний тип	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	<i>Опосередкована</i>	Тривожний тип	X	<i>Опосередкована</i>	Тривожний тип
Д	<i>Опосередкована</i>	Застрягаючий тип	X	Не виражена	Акцентуацій не виявлено
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	<i>Фізична</i>	Переважає гіпертимний тип
Д	Не виражена	Акцентуацій не виявлено	X	<i>Фізична</i>	Демонстративний тип
Д	<i>Опосередкована</i>	Тривожний тип	X	<i>Фізична</i>	Застрягаючий тип
Д	<i>Опосередкована</i>	Циклотимний тип акцентуації	X	<i>Фізична</i>	Циклотимний тип акцентуації

Висновки до 2 розділу

Вивчення літератури вказує на те, що психолог приділяє значення не самій агресії як вчинку, а агресивності як особистісній межі. Однак важливо відзначити, що поки що в літературі відсутні комплексні дослідження агресивності як особистісної особливості. Також немає загальноприйнятого погляду на причини агресивної поведінки, хоча генетичні теорії та теорії соціального навчання визнаються основними в цьому

контексті. Зокрема, вітчизняні вчені акцентують увагу на ролі сім'ї як ключового інституту соціалізації дитини, включаючи розвиток особистісних особливостей, зокрема агресивності.

У сучасному контексті різко постає питання про причини агресивної поведінки, оскільки спостерігається зростання кількості агресивних дітей і підлітків з роками. Надмірний вільний час та відсутність конструктивних занять є необхідною умовою для розвитку агресивної поведінки, особливо в тих випадках, коли є сім'ї з порушеними функціональними зв'язками серед підлітків. З іншого боку, як гіперопіка, так і бездоглядність можуть сприяти делінквентній поведінці. Реакції на надмірний контроль і нудні настанови можуть виявитися у формі самовільних дій та агресивності.

Серед сучасних підлітків поширена агресивна поведінка, часто приймаючи форму ворожнечі, таких як бійки та образи. Для деяких підлітків активна участь у бійках і вираження себе через фізичну силу стає постійним зразком поведінки. Ускладнює ситуацію нестабільність суспільства та міжособистісні конфлікти, що призводить до зниження віку прояву агресивних дій. Випадки агресивної поведінки у дівчаток стають все більш поширеними.

РОЗДІЛ 3.

ЕМПІРИЧНІ ОСНОВИ ПРЕВЕНЦІЇ ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСИВНОСТІ

3.1. Опис реалізації програми превенції підліткової агресивності

Теоретичні засади програми: Зростання агресивної спрямованості індивідуально-особистісних рис людини відображає соціально-економічні виклики у сучасному соціальному просторі. Зараз спостерігається унормовування агресивних тенденцій у поведінці та вчинках індивідів. Агресивність стає прийнятною іноді, бо за нею може приховуватися прагнення до самоствердження, особистісного зростання і владних потенціалів.

Останнім часом агресивна поведінка серед підлітків та молоді стає проблемою. Часто ця агресія виходить за рамки нормального, і її авторів не можна притягти до відповідальності через їхній вік. Особливо тривожні ситуації, пов'язані з агресією дівчат та молодих жінок. Сучасне суспільство часто підштовхує жінок до прояву агресії для самоствердження, досягнення цілей і навіть виживання.

Науково-методичне обґрунтування програми: Актуальність. З часом наростає рівень жорстокості, насильства та злочинності в молодіжному середовищі. Підлітки, як соціально чутлива категорія, стають «першопрохідцями». Їхні дії часто виявляються агресивними, неконтрольованими та жахаючими. Комбінація вікових особливостей особистісного розвитку та соціальної аморфності в цінностях робить питання підліткової агресії актуальним.

Вивчення соціально-психологічних аспектів агресивності визначається його значущістю в науковому дослідженні. Агресія, розглянута як феномен, детально проаналізована в трудах таких вчених, як А.Бандура, А.Басс, Р.Аткінсон, К.Левін, Л.Берковіц та інші. Вітчизняні дослідники, такі як

Л.Божович, Л.Виготський, Р.Немов та інші, приділяли велику увагу агресії, зокрема в контексті вікових аспектів. Сучасні вчені, такі як М.Алфімова, М.Бутовська, В.Крайнюк, Н.Максимова, К.Милютіна, В.Трубнікова та інші, займаються фундаментальними та прикладними дослідженнями часткових аспектів агресії.

В ході роботи за програмою "Корекція агресивності, жорстокості та насильства серед здобувачів освіти закладів освіти", практичний психолог чи соціальний педагог сприятиме самопізнанню підлітків, формуванню раціональних методів реагування на життєві ситуації та переосмисленню системи цінностей та уявлень про світ. Кожне заняття здобувачів освіти буде спрямоване на саморозвиток та формування позитивних рис характеру.

Метою є профілактика та зниження рівня агресивності у підлітковому віці шляхом формування адекватної самооцінки, вивчення прийнятних способів реагування в складних життєвих ситуаціях, прийняття себе та інших, а також розвиток вмінь контролювати свою поведінку та вирішувати конфліктні ситуації.

Завдання включають розвиток самопізнання шляхом подолання бар'єрів соціально-психологічного захисту і нещирості на особистісному рівні, усвідомлення учасниками групи адекватності власної поведінки в звичайних і стресових ситуаціях, формування нових соціально-психологічних установок та закріплення адекватних та раціональних способів реагування на життєві виклики. Цільова аудиторія - здобувачі освіти віком 14-15 років (15 осіб). Програму можуть використовувати практичні психологи.

Мети програми включають:

Розвиток самопізнання шляхом зниження бар'єрів соціально-психологічного захисту та подолання нещирості на особистісному рівні.

Усвідомлення учасниками групи адекватності власної поведінки як в звичайних, так і у стресових ситуаціях.

Формування нових соціально-психологічних установок.

Закріплення адекватних та раціональних способів реагування на

різноманітні життєві ситуації.

Цільова аудиторія програми - здобувачі освіти віком 14-15 років (15 осіб), і програму можуть використовувати в своїй роботі практичні психологи та соціальні педагоги.

Структура корекційно-розвиткової програми включає два основних блоки:

I - Діагностичний блок, який передбачає використання п'яти психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення індивідуальних особливостей особистості та міжособистісних відносин здобувачів освіти.

II - Корекційно-розвитковий блок, який включає в себе тренінг, розділений на два підблоки: корекційний і розвивальний.

Корекційний блок містить вісім занять, що тривають по одній годині і проводяться двічі на тиждень.

Розвивальний блок включає тренінг із десяти занять тривалістю по одній годині, які проводяться двічі на тиждень.

Загальна кількість годин, витрачених на реалізацію корекційно-розвиткової програми, становить 23 години.

Приводимо у якості прикладу опис частини занять.

Заняття 1

Мета: ознайомити учасників з особливостями роботи на тренінгу; створити умови для плідної роботи; сприяти емоційному розвантаженню.

Вправа 1. Самопрезентація (10 хв.)

Учасникам тренінгу надається можливість розказати про себе: назвати ім'я, групу, хобі та ті риси характеру, які на їх думку є найціннішими.

Вправа 2. Правила групи (10 хв.)

Учасникам тренінгу пропонується виробити правила, яких вони будуть дотримуватися в період проведення тренінгу на заняттях та за його межами.

Інвентар: ватман, маркер, аркуші паперу, ручки.

Зміст вправи. Кожен готує своїх п'ять правил на аркушах паперу,

а потім по черзі їх зачитує. Група обговорює та приймає чи не приймає їх. Усі ухвалені правила записуються на ватмані та вивішуються на видному місці.

Тренер акцентує увагу учасників тренінгу в необхідності дотримуватися цих правил не тільки під час занять, а і поза межами тренінгу закладі освіти, вдома, на вулиці, громадських місцях. Акцентується увага на тому, що до нас ставляться так, як ми ставимося до інших.

Вправа 3. Комплекс динамічних вправ для психоемоційного настрою на роботу (КДВ) (10 хв.)

КДВ допомагає позбавитися утисків і комплексів, гармонізує енергію людини, створює умови для позитивного настрою, сприяє входженню членів групи у потрібний робочий стан.

КДВ має п'ять періодів. На кожний період відводиться 2-3 хвилини. Потрібно стати прямо і максимально розслабити тіло. Дихайте через ніс — якомога глибше. Не потрібно працювати, як насос, ваше дихання має бути хаотичним і достатньо швидким. Концентруйтеся тільки на своєму диханні. Тіло при цьому може почати рухатися, не заважайте йому. Рухи можуть бути будь-якими.

Не лякайтеся: задача цього періоду — стати несповна розуму. Ви можете робити все, що завгодно кричати, стрибати, трястись, сміятися, плакати. Не контролюйте себе! Навпаки, старайтесь підсилити те, що вам хочеться робити. Робіть все якомога енергійніше, намагайтесь перетворитися на згусток енергії.

Станьте прямо і підніміть руки вгору. Почніть підстрибувати і викрикувати звук «хук». При цьому у вас має створюватися відчуття, що звук різко падає вниз живота. Під час вигуку намагайтесь викинути із себе всі негативні емоції, все те, що вам заважає, вичерпати себе «до дна». Виконуйте це якомога енергійніше.

Різко зупиніться. Нерухомо залишайтеся у тому положенні, в якому ви зупинилися. Зберігайте повну нерухомість. Спрямуйте свою увагу в середину

себе. Прислухайтесь до того, що відбувається в середині вас. Не намагайтеся відшукати в собі щось незвичайне, а просто станьте стороннім спостерігачем.

Почніть легко танцювати, крутитися, наспівувати. Відчуйте спокій і звільнення від внутрішньої напруги.

Тренер звертає увагу учасників тренінгу, що саме за допомогою подібних вправ можна зняти психологічну напругу, коли відчуваєш себе агресивно, хочеться зробити щось погане та пропонує в майбутньому навчитися саме таким чином стримувати себе.

Вправа 4. Твердження (20 хв.)

Інвентар: папір, скоч, ручки.

Зміст вправи. Кожен учасник тренінгу отримує завдання-ситуацію. Необхідно поміркувати, як би вони повели себе в подібних ситуаціях за трьома позиціями «згоден», «не згоден», «маю свою думку».

Ситуації:

- якщо для захисту моїх прав мені потрібно докласти зусиль, то я зроблю це;
- майже кожного дня я бачу когось, хто мені не подобається;
- якщо хтось хоче образити мене, я не звертаю на нього уваги;
- якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, то я не засмучуюсь;
- коли на мене кричать та ображають мене, я починаю кричати та ображати у відповідь;
- я прагну, як правило, приховувати погане ставлення до людей, які мені не подобаються;
- я вимагаю, щоб люди поважали мої права.

Учасникам потрібно не тільки визначити своє ставлення до даних висловів, а й аргументувати, чому вони вибрали саме таку позицію.

Вправа 5. Гра «Мій портрет сьогодні тут і зараз» (10 хв.)

Інвентар: папір, скоч, прості олівці.

Зміст вправи: зобразити себе, свій портрет так, як учасник бажає та підписати його. Усі портрети вивішують на стінці, яку умовно можна назвати „Ось вони – ми які!” (після заняття практичний психолог (соціальний педагог) може проаналізувати малюнки та зробити для себе певні висновки.

Заняття 2

Мета: з'ясування учасниками своїх позитивних та негативних рис характеру, усвідомлення механізмів втримання та регулювання своїх поведінкових реакцій на подразники зовні, формування вмінь регулювати свою поведінку.

Вправа 1. Привітання (5 хв.)

Зміст вправи. Здобувачі освіти стають в коло. Кожен учасник по черзі робить крок уперед і називає своє ім'я та характеристику свого стану на цей момент. Усі його вітають, називаючи його так, як він сказав (наприклад, учасник: „Я – весела Юля”. Всі: „Добрий день, весела Юлю!”).

Вправа 2. Актуалізація Я-мотивацій (10хв.)

Інвентар: папір, скоч, ручки.

Зміст вправи. Кожен учасник тренінгу отримує завдання закінчити вислови та аргументувати свої відповіді:

- Я ніколи ...
- Я хочу, але мабуть що не зможу...
- Якщо я дійсно захочу, то ...

Вправа 3. Вправа на рефлекси (5 хв.)

Зміст вправи. Єдність групи – важливий фактор ефективної роботи. З цією метою учасникам пропонується викинути пальці – 1, 2..5. Вправа продовжується до тих пір поки всі учасники не викинуть однакову кількість пальців.

Вправа 4. Аукціон позитивних та негативних якостей характеру (30 хв.)

Інвентар: аркуші паперу, фломастери, скоч.

Зміст вправ.

Вправа, яка розігриває. Всі стають у велике групове коло. Учасникам необхідно назвати позитивні і негативні якості на першу букву свого імені. Кожен називає одну рису характеру і передає хід наступному учаснику по колу.

Після закінчення вправи обговорення:

- легко чи важко було називати риси характеру?
- позитивні чи негативні риси швидше згадувались?

Основна вправа. Учасники у великому колі. Інструкцію зачитує тренер: «Ваші педагоги і батьки жаліються на те, що ви себе погано поводите, і що у вас багато поганих рис характеру, які їм дуже не подобаються. Але мені здається, що кожна людина сама вирішує які риси характеру в неї погані, а які хороші. Згодні? (отримати зворотній зв'язок від групи). Але як би там не було, у кожного з нас є такі риси і якості, які нам допомагають або, навпаки, заважають жити. Тому зараз пропоную зіграти в гру, яка називається «Чарівний базар». Особливість цього базару складається з того, що там торгуються і обмінюються людськими рисами та якостями. Тому візьміть по великому аркушу паперу, фломастеру і зверху напишіть «КУПЛЮ», нижче розбірливо, щоб могли прочитати торгівці, напишіть ті якості і риси, які ви хотіли б придбати. Приколить цей листок булавкою на груди.

Тепер візьміть маленькі аркуші і на кожному напишіть по одній якості, які б ви хотіли б продати або обміняти на базарі.

Отже, ви на «чарівному базарі». Походіть по базару, придивіться до товару, познайомтесь, кому які якості потрібні, хто чим торгує. Ведіть себе вільно, торгуйтеся, тут немає ніяких обмежень. Ви можете обміняти свій товар на одну, дві, три якості чи риси, робити двійний чи трійний обмін. Тільки пам'ятайте - не можна просто віддавати якості без обміну. Обов'язково треба помінятись. Якщо вас щось не влаштовує, шукайте варіанти».

Тренер в процесі гри постійно стимулює активність на базарі. Гра закінчується, коли цей ринок самостійно розходиться, або тренер бере на себе роль директора і оголошує: «О 18.00 базар закривається» і закінчує торги.

Після закінчення вправи група ділиться враженнями від гри.

Обговорення.

- Легко чи важко було знайти якості, які хотілося б придбати чи від яких хотілося б позбавитись?

- Що вдалося і що не вдалося реалізувати на базарі і чому?

- Яка роль більше сподобалась: продавця чи покупця?

- Що відчували, про що думали, коли грали ту чи іншу роль?

Потім необхідно перейти до загального обговорення вправи.

- Що сподобалось, що не сподобалось у вправі?

- Що легко було робити, а що важко?

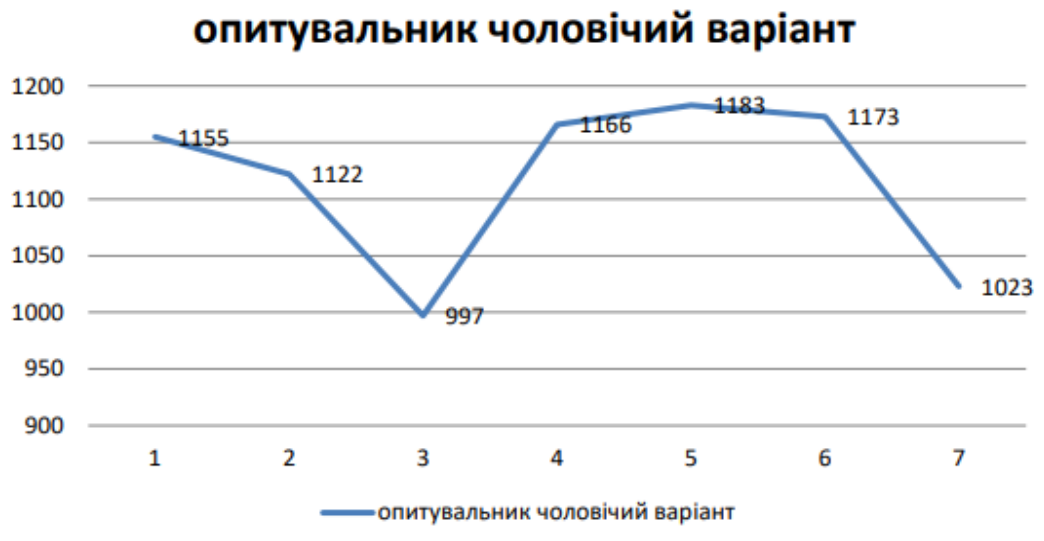
Вправа 5. Малюнок неіснуючої тварини (10 хв.)

Інвентар: папір, скоч, прості олівці.

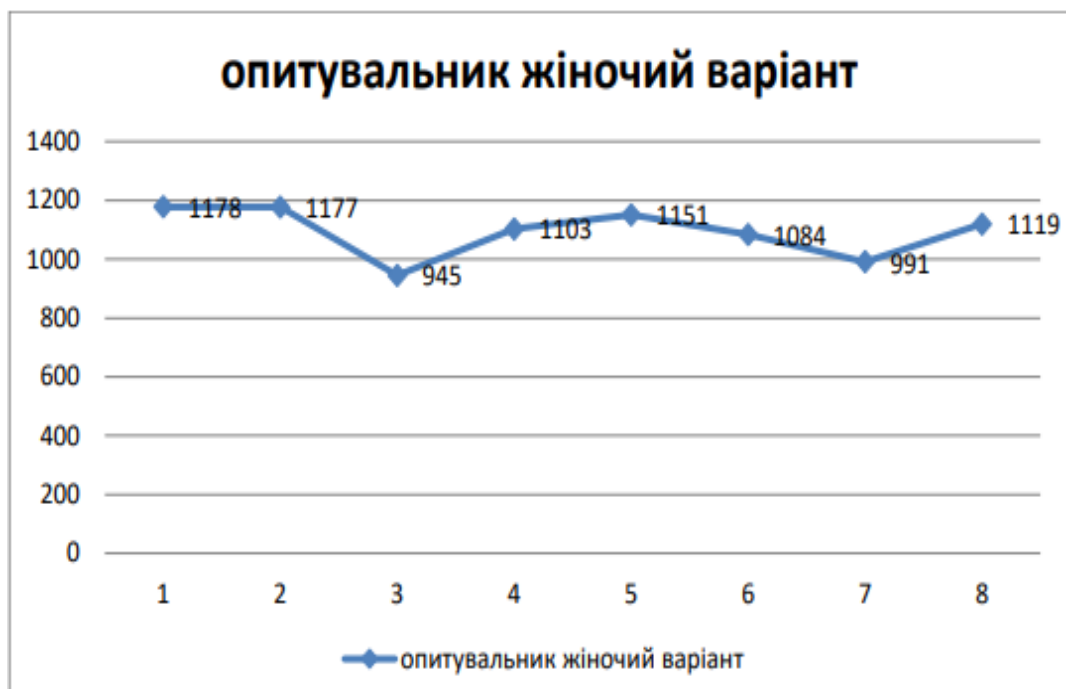
Зміст вправи. Учасникам необхідно намалювати неіснуючу тварину та коротко її охарактеризувати: дати ім'я, розповісти, що вона любить, що ні, що вона їсть, де живе.

3.2. Аналіз результатів реалізації програми

Результати методики «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» (А. Н. Орел) представлено в рис. 3.1 та 3.2.

Рис 3.1. Результати методики «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» (чоловічий варіант)

Рис 3.1. Результати методики «Визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки» (жіночий варіант)

За допомогою методики діагностики схильності до різних видів залежності за Г.В. Лозовою ми хотіли визначити основні види залежностей серед дітей старшого підліткового віку. Вона показала, що серед 50 підлітків старшої вікової групи залежності розподіляються наступним чином (див. рис. 3.3 та 3.4).

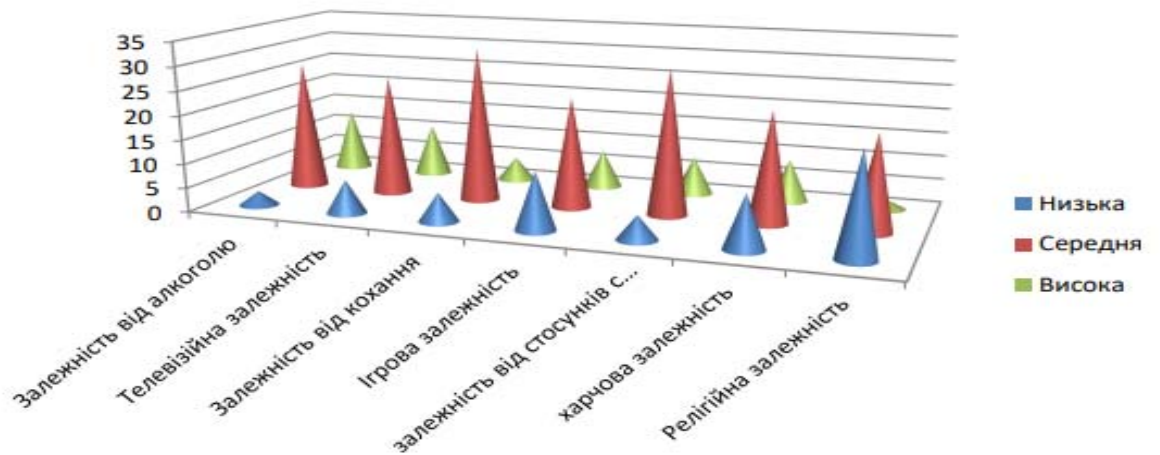

Рис. 3.3 Розподіл залежностей серед підлітків старшої вікової групи за методикою Г.В. Лозовою

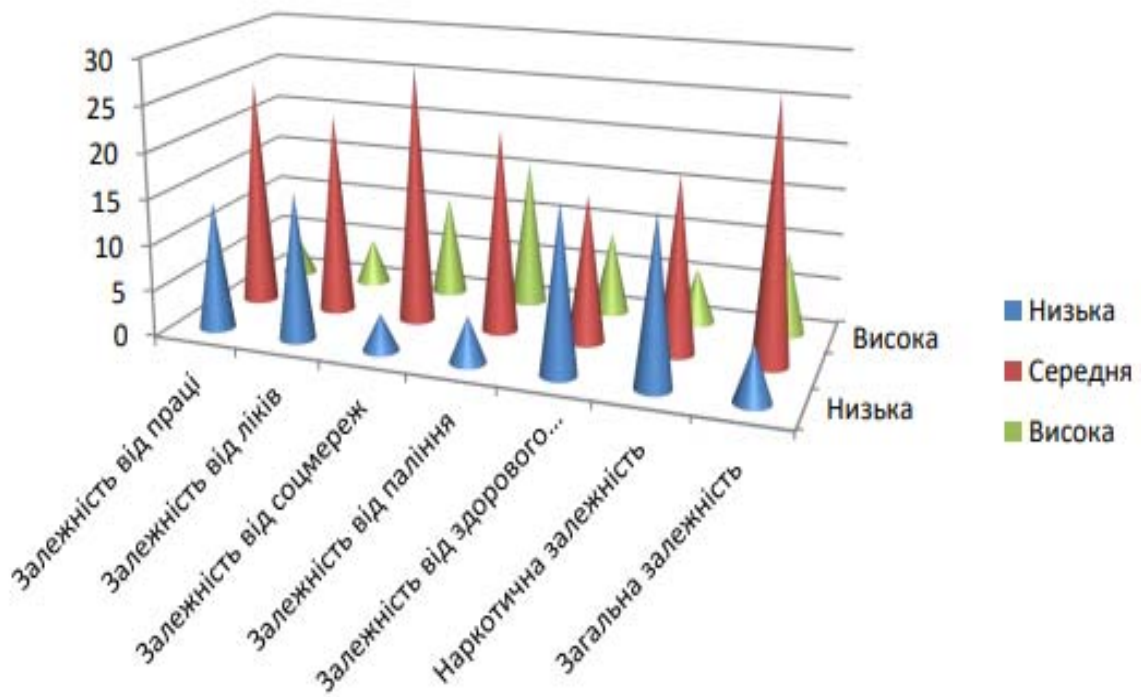

Рис. 3.4. Розподіл залежностей серед підлітків старшої вікової групи за методикою Г.В. Лозовою

Як ми бачимо на високому рівні показники залежності дітей старшого підліткового віку від паління та алкоголю.

На другому місці – залежність у підлітків опитувальної групи до телебачення, соціальних мереж та Інтернету

До основних симптомів співзалежності відносяться: відчуття своєї залежності від людей; відчуття перебування у пастці контролюючих

взаємовідносин, що принижують вас; низька самооцінка; потреба у постійному схваленні й підтримці з боку інших, щоб відчувати, що у вас все йде добре; відчуття своєї неспроможності будь-що змінити в деструктивних відносинах; потреба в алкоголі, Інтернет-спілкуванні, роботі, сексі або в будь-яких інших зовнішніх стимуляторах для відволікання від своїх переживань; невизначеність психологічних меж; відчуття себе в ролі мученика; відчуття себе в ролі блазня; неспроможність зазнавати почуття істинної близькості й любові.

Після проведення опитувальника К. Роджерса та Р. Даймонда «Діагностика соціально-психологічної адаптації» були отримані наступні дані (рис. 3.5).

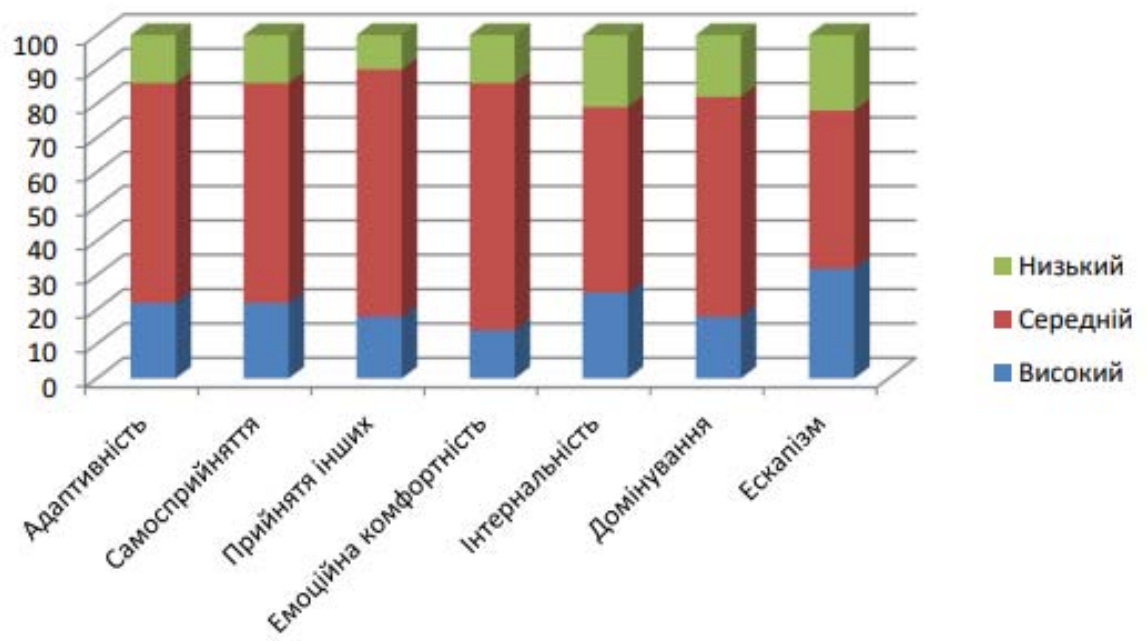

Рис.3.5 Результати опитувальника К. Роджерса та Р. Даймонда

За показником адаптованості, що характеризує загальний рівень ефективності процесу адаптації до умов учнівського колективу, до самої навчальної діяльності, відображає ступінь психологічної напруженості, тривожності, що відчуває досліджуваний на даний час, 22% отримали високий рівень, 64% – середній та 14% низький. Комунікація з іншими членами колективу залежить від того який бал отримує опитуваний. І чим він більший, тим більший рівень пристосування до соціального середовища.

Самосприйняття (уявлення підлітка про себе, про свої можливості).

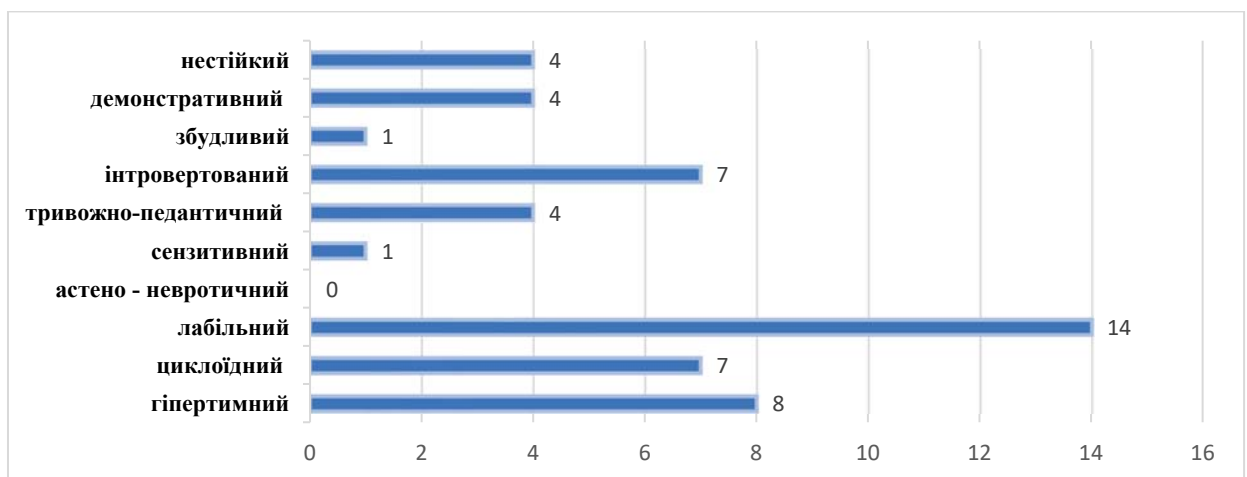
За даним показником 22% досліджуваних отримали високий рівень, 64% – середній та 14% – низький. Даний показник є важливою умовою соціально - психологічної адаптації, показує наскільки адекватно дитина сприймає себе та оточуючих, як сприймає свої соціальні зв'язки та вмiє їх використовувати. Неправильне уявлення про себе, можна сказати також спотворене, призведе до розвитку проявів аутизму. За показником прийняття інших 18% мають високий рівень, 72% – середній, 10% - низький рівень. Чим більш розвиненими та неупередженими є уявлення про інших членів колективу, тим більш ефективними є форми взаємодії підлітка з іншими учнями. Підліток має адекватно сприймати інших, за високим відсотком середнього рівня можна стверджувати, що у більшості учнів неефективні форми взаємодії з іншими людьми.

За показником «емоційний комфорт», що відображає рівень відчуття задоволеності чи пригніченості, 14% досліджуваних мають високий рівень, 72% - середній та 14% низький. Чим більший бал отримує суб'єкт за даною шкалою, тим менший рівень фрустрації він відчуває. Низькі значення за шкалою свідчать про високу внутрішню напруженість, підвищену тривожність, незадоволеність системою своїх стосунків з оточуючими людьми, своїм місцем у колективі. За показником «інтернальність», що відображає внутрішній локус контролю (Дж. Роттер), що виражається у відчутті себе відповідальним за результати діяльності 25% мають високий рівень, 54% – середній та 21% низький. Підлітки, що отримують високі бали за даною шкалою, а їх 25 %, не підкоряються іншим, чинять опір, коли відчувають, що ними намагаються маніпулювати. Вони мають непогані результати роботи наодинці, а в колективі у них проявляється апатія, тому що вони не хочуть брати відповідальність за спільну працю.

Досить напружено сприймають позбавлення їх свободи. Ігнорування проблем, уникнення невизначених ситуацій, що потребують прийняття рішення та застосування певних стратегій для

її подолання, 32% мають високий рівень, 46% – середній та 22% – низький. Це показник «еспакізм». Характеризує він тенденцію до уникання проблем, а також ситуацій, що потребують негайного вирішення. Відбувається іншим словом ігнорування проблем. Високі значення за шкалою «ескапізм» отримують суб'єкти, що відчувають високу невпевненість у власних силах щодо розв'язання проблемної ситуації, вони пасують перед труднощами та ситуаціями, що можуть визвати ускладнення, перебувають у полоні власних фантазій, що дозволять зменшити напруження від ситуації.

Опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків за О. Лічко, С. Подмазін допоміг нам визначити типи характеру підлітків старшого віку, визначити які особливості переважають у дітей старшого підліткового віку (рис. 3.6).

Рис. 3.6 Результати визначення типів акцентуацій характеру дітей старшого підліткового віку (за О.Лічко, С.Подмазін)

Як ми бачимо, найбільший відсоток підлітків з лабільним типом акцентуації характеру. Для даного типу характерна мінливість настрою, коли він змінюється занадто швидко та у великому діапазоні, причина ж незначні. Часті зміни настрою поєднуються зі значною глибиною переживань, від чого залежать і самопочуття, й апетит, і працездатність, і бажання побути на самоті або, навпаки, поринути в гучну компанію. Ставлення до оточення або різко оптимістичне, або навпаки, песимістичне чи навіть відчужене. Такі підлітки гостро переживають зміни в оточенні. Наприклад, втрату

близького родича. Далі по відсотках – циклоїдний тип та інтровертований. Це викликає занепокоєння.

Циклоїдний тип акцентуацій характеру найчастіше спостерігається у старшому підлітковому та юнацькому віці. Йому притаманне періодичне (від кількох тижнів до кількох місяців) коливання настрою і життєвого тону. Так, у період підйому циклоїдним підліткам властиві риси гіпертимного типу, а потім настає період спаду настрою, різко знижується контактність, підліток стає небагатослівним, песимістичним, сумним, може на кілька днів впасти у субдепресію. Циклоїди дуже вразливі до докорінної зміни життєвих стереотипів, постійного місця проживання і навчання, втрати друзів і близьких. Невдачі й дорікання оточення можуть поглибити субдепресивний стан, викликати гостру афективну реакцію та навіть спроби самогубства.

Істотними рисами представників інтровертованого типу є замкненість, відгородженість від навколишнього світу, нездатність або небажання встановлювати контакти, знижена потреба у спілкуванні. Для нього притаманне також поєднання протилежних рис особистості – холодності і витонченої чутливості, упертості і гнучкості, сторожкості і легковір'я, апатичної бездіяльності і цілеспрямованості, замкненості й раптової, несподіваної настирливості, сором'язливості й безтактності, надмірно сильних прагнень і невмотивованих антипатій, раціональних міркувань і нелогічних учинків, багатство внутрішнього світу і безбарвність його зовнішніх проявів. Їхні вчинки можуть здаватися жорстокими, але вони пов'язані із невмінням «вслухатися» у страждання інших. Такі діти часто здаються незрозумілими не тільки одноліткам, але і педагогам та власним батькам. У них дуже важко виявити суїцидальні наміри, тому з ними слід бути обережними.

У житті інтровертованих акцентуантів значне місце займають захоплення, які, зазвичай, сталі. Найчастіше це читання, моделювання, конструювання, колекціонування тощо. Такий підліток у ситуаціях, що

суперечать його внутрішнім принципам, може послідовно і стійко відстоювати свою позицію. Відгородженість інтровертів від світу ускладнює їхню соціалізацію, корекцію моральних та інтелектуальних установок, які можуть бути дуже своєрідними і не завжди відповідати узвичаєним нормам. Риси інтровертованості посиляться, якщо такого підлітка намагаються виховувати надмірним контролем, опікою і покараннями.

По 9 підлітків за опитувальником виявили такі типи акцентуацій характеру як нестійкий, демонстративний та тривожно-педантичний. Для тривожно-педантичного типу акцентуацій найбільш властиві нерішучість і схильність до зарозумілості, тривожна помисливість і любов до самоаналізу та, нарешті, легкість виникнення нав'язливих страхів, побоювань, неприйнятних з їхньої точки зору дій, думок, уявлень. Як правило, страхи і побоювання тривожно-педантичних підлітків звернені до можливого майбутнього: хоч би не трапилося чогось жахливого і непоправного, хоч би не відбулося непередбаченого нещастя з ним самим та з тими близькими, до яких він виявляє прихильність. Тривожно-педантичним підліткам невластива схильність до порушень правил, законів, норм поведінки, паління, вживання алкоголю, сексуальних експериментів, суїцидів тощо. Ці тенденції цілком витісняються нав'язливістю, розмірковуванням, самоаналізом.

Представники демонстративного типу, як правило, виявляють безмежний егоцентризм, неситиму жагу уваги, замилювання, подиву, шанування, співчуття до своєї особи. Вони готові навіть до обурення або ненависті оточення, але тільки не до байдужості, не до непоміченості. Ставлення до навчання демонстративних підлітків залежить від того, наскільки воно сприяє виконанню їхньої основної установки – досягти визнання. І якщо демонстративному підлітку з тих або інших причин не вдається виділитися, він використовує певні засоби привертання уваги до себе: браваду, відхилення у поведінці, навіть демонстративний суїцид тощо. У таких випадках погіршується успішність навчання, з'являється повна байдужість до нього.

Домінантною рисою представників нестійкого типу є патологічно слабка воля, яка виявляється у навчанні, праці, виконанні обов'язків, досягненні цілей, які ставлять перед ними рідні, старші, товариші. Нестійкі підлітки зазвичай не виявляють особливої наполегливості, вони плывуть за течією, приєднуючись до активніших, ініціативніших однолітків. У них відсутня складна мотивація вчинків, вони не можуть гальмувати своїх потягів повною мірою, утримуватися від задоволення раптового бажання тощо.

Отже, у більшості дітей старшого підліткового віку, опитаних нами, є акцентуації, що ускладнює організацію їхньої поведінки і навчання, вони потребують значної психолого-психологічної роботи, яка є необхідною передумовою їх правильного особистісного і професійного самовизначення. Це є неперервний процес, в якому мають бути зацікавлені не тільки підлітки, а й їхні батьки, вчителі, психологи.

3.3. Рекомендації за результатами дослідження

Агресія є одним із захисних механізмів людини, за допомогою якого людина намагається якось скинути негативні емоції і пристосуватися до навколишніх умов.

Агресія – це фізична або словесна поведінка людини, спрямована на пошкодження або зруйнування. У випадку, якщо агресія виявляється в найбільш екстремальній і соціально неприпустимій формі, вона переростає у насильство.

Яка ж першопричина агресії? Існує багато теорій її пояснення. Так, теорія відомого психолога Хоббса, наприклад, витікає з твердження, що всі люди по своїй природі егоїстичні, брутальні і жорстокі, тобто агресія закладена у підсвідомості як інстинкт, саме через «тваринну» сторону людської натури.

Зігмунд Фрейд загалом підтримував точку зору Хоббса, але він пішов

ще далі, розвинувши свою «теорію двох інстинктів». Вона полягає ось у чому. В кожній людині існують так звані інстинкт життя та інстинкт смерті. Інстинкт життя забезпечує енергію для існування росту і розвитку, у той час як інстинкт смерті працює на самознищення індивіда. Інстинкт смерті часто спрямовується назовні, проти навколишнього світу у формі агресії. Енергія інстинкту смерті постійно акумулюється в людині. Якщо вона не реалізується в маленьких дозах, то в решті-решт викидається в екстремальній формі. Спосіб очищення від негативної енергії – катарсис (емоції виражаються через плач, слова, символічні дії і т. д.).

Етнолог Конрад Лоренс після довготривалого вивчення поведінки тварин розвинув теорію, що агресія – це успадкована спонтанна готовність боротися за існування або захоплювати і захищати власність.

Також існує теорія впливу на агресію генетичних факторів, яка була неодноразово доведена за допомогою експериментів з близнюками. Гени можуть впливати на поведінку через кодування, вироблення специфічних білків, які функціонують в мозку і нервовій системі і прямо впливають на поведінку людини.

Якщо говорити про фізіологічні причини агресії, то тут головну роль відіграє лімбічна система. Мозкове захворювання лімбічної системи було характерним для людей, в яких проявлявся синдром дисконтролю, що характеризується безпричинною жорстокістю, патологічною схильністю до насильства.

Як у людей, так і у тварин, особи чоловічої статі завжди виявляють більшу агресивність, ніж жіночої; - можливо це частково результат раннього впливу статевих гормонів на мозок. Особи жіночої статі, яким були введені чоловічі статеві гормони, поводитись більш агресивно, але все одно не так, як особи протилежної статі, яким нічого не вводили.

Через 20 років після Фрейда була висунута альтернативна гіпотеза агресії. Агресія визначалася як набутий (а не інстинктивний) захисний механізм, спричинений зовнішніми факторами, а не внутрішніми. Так,

наприклад, діти в країнах, що перебувають в стані війни, починають набагато раніше і яскравіше проявляти агресію, ніж їх ровесники, які живуть в мирний час. Взагалі, агресія часто виникає як так званий “захисний механізм” проти впливів ворожого оточення.

Крім того, за моїми власними спостереженнями, чим активніший спосіб життя веде людина, тим більшою мірою вона проявляє агресію. Внаслідок великої завантаженості різноманітними справами і нестачі часу для релаксації накопичується багато негативної енергії, яка, реагуючи на дію навіть незначного подразника (людина, що ненароком штовхнула вас в метро; двері, які не захотіли відчинитися з першого разу), вихлюпується назовні.

Останнім часом, великий вплив на психіку і поведінку дітей мають засоби масової інформації. Експериментально доведено, що діти, які часто дивляться передачі з елементами насильства, стають більш невірноваженими і агресивними. Більше того, вони починають сприймати насильство, як нормальне явище.

Також не можна залишити поза увагою вплив на поведінку людини алкоголю і наркотиків. Багато людей відносяться до наркотиків так само упереджено, як і до алкоголю, хоча особи, які вживають легкі наркотики, менш небезпечні для суспільства, ніж ті, що зловживають алкоголем. Численні експерименти, а також статистика, довели, що більшість злочинів сколюється людьми в стані алкогольного, а не наркотичного сп'яніння. У той час, як алкоголь підвищує агресивність, легкі наркотики, зокрема марихуана, її зменшують.

В будь-якому випадку, агресія є одним із захисних механізмів людини, за допомогою якого людина намагається якось скинути негативні емоції і пристосуватися до навколишніх умов. Але, цей шлях не є найоптимальнішим, і тому, мабуть, слід знаходити інші шляхи виходу з складних життєвих ситуацій.

У сучасному суспільстві агресивну поведінку категорично засуджують. Вона зазвичай вважається непродуктивною, негуманною, деструктивною і

неефективною. Водночас суспільство позитивно оцінює здатність людини захистити себе й інших. Це вважають ознакою сили. Суперечність у тому, що такий захист може бути дуже жорстоким, агресивним.

У людини є дві різні мотиваційні тенденції, пов'язані з агресивною поведінкою: тенденція до агресії і до її гальмування. Тенденція до агресії – це схильність індивіда оцінювати багато ситуацій і дії людей як загрозові йому і прагнення відреагувати на них власними агресивними діями. Тенденція до пригнічення агресії визначається як індивідуальна схильність оцінювати власні агресивні дії як небажані і неприємні, такі, що викликають жаль і розкаяння, докори сумління совісті. Ця тенденція на рівні поведінки веде до пригнічення, уникнення або засудження проявів агресивних дій. Джерела гальмування агресії можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми. Як приклад зовнішніх джерел можна назвати страх перед можливою відплатою або покаранням за агресивну поведінку, а як приклад внутрішнього джерела – переживання провини за невгамовну, агресивну поведінку щодо по відношенню до іншої живої істоти. Аналіз індивідуальних відмінностей в агресії показує, що люди з високим мотивом агресії спочатку випробовують гнів і тільки потім адекватно оцінюють ситуацію, що викликала гнів, тоді як менш агресивні особи, перш ніж розсердитися, зважують ситуацію ретельніше.

Дієюю у боротьбі з агресією може виявитись спроба перервати ланцюг «агресія-агресія» і вивчити, що цьому сприяє, а також визначити альтернативні способи виходу з конфліктних ситуацій.

Виділимо деякі моменти:

1. Розуміння ситуації агресії. Поставити себе на місце іншої людини, намагатися зрозуміти про причини, мотиви її поведінки. Якщо в діях іншого бачити позитивні мотиви, агресія може і не виникнути. Якщо людина усвідомлює, що спостережувана агресія іншого спрямована не на неї, то ймовірність агресивної відповіді теж зменшується. Якщо людина розуміє, що іншого змушують чинити саме так незалежно від нього обставини, то

агресивної реакції може і не бути.

2. Демонстрація стриманої поведінки. Коли людина бачить, що можна поводитись по-іншому, це дає позитивні результати. Вона намагатиметься поводитись відповідним чином.

3. Почуття гумору. Дослідники помітили, що люди з гарним почуттям гумору рідко реагують агресивно, вони швидше виконують роль "миротворців", які здатні розрядити напружену ситуацію. Негативні емоції і сміх – речі погано сумісні. Якщо в свідомості домінує щось одне, то для іншого не залишається місця. З іншого боку, якщо в агресора почуття гумору немає взагалі, то на нього ніякі жарти не подіють, тільки дратуватимуть.

4. Тренінг спілкування на подолання агресивної поведінки. У багатьох людей в нашому суспільстві немає елементарних навичок спілкування. Сучасні люди індивідуалізм і незалежність схильні розуміти як ізоляцію. Позбавляючи себе людського спілкування, ми позбуваємося не лише від негативних переживань, але й від усього позитивного, з чим може бути пов'язане спілкування. Спілкування з іншими дає змогу не лише отримати інформацію про інших і світ, але й краще зрозуміти себе.

Боротися з агресією дуже складно, якщо боротися. Передусім необхідно розуміти, що таке є агресивність особистості. Дуже часто провокують агресію негативні емоції. Зокрема, коли людина реагує агресивно на гнів, страх, роздратування, чи щось схоже з цим, то можна або звільнити людину від негативних емоцій, або реагувати на них по-іншому – шляхом емоційної саморегуляції.

Проблема емоційної саморегуляції є надзвичайно важливою у житті кожної людини. Саме від вміння особистості керувати своїм психічним станом, корегувати його залежить психічне здоров'я людини, її здатність гармонійно співіснувати з довкіллям і встановлювати гармонійні людські стосунки.

Даній проблемі присвячено цілу низку праць у сучасній психолого-

педагогічній науці.

Зокрема, концепція саногенного мислення доктора психологічних наук, професора Ю. М. Орлова, присвячена проблемі емоційної саморегуляції, оздоровлення людської психіки, досягнення внутрішньої рівноваги, гармонії, спокою тощо.

Бажано навчитись володіти саногенним, а не патогенним мисленням в аналізі негативних ситуацій і намагатися проаналізувати, поглянути на провокуючу агресивність ситуацію, що провокує агресивність, з різних боків.

За словами вченого, існує два види мислення: саногенне та патогенне.

Саногенне мислення – це особливий вид мислення, що спрямоване на психічне оздоровлення людини. Воно допомагає уникнути стресу, навчає нейтралізувати негативні емоції (не стримувати, не подавляти, не переживати їх у собі); а розуміти, прощати і приймати іншу людину. Для саногенного мислення є притаманною рефлексія, тобто самоаналіз, осмислення себе і ситуації. Характерним для цього виду мислення є відокремлення свого «Я» від образу, ситуації, від злиття з нею, здатність розширювати свою свідомість за межі тієї ситуації, що породила негативні емоції, вміння розмислити, проаналізувати їх. При саногенному мисленні використовуються такі розумові операції як аналіз, синтез, вміння оперувати абстрактними поняттями, а також здатність поставити себе на місце іншої людини, медитація.

Отже, саногенне (оздоровлювальне) мислення має такі характерні особливості.

- По-перше, це наявність у мислительній діяльності процесу відокремлення суб'єктом самого себе від власних переживань і спостереження за ними. Таке відокремлення «я» від почуттів сприяє ослабленню переживань, звільняє образи від їхньої «емоційної негативної енергії».

- По-друге, у разі саногенного мислення самоспостереження

відбувається на тлі глибокого внутрішнього спокою. Тоді самоспостереження відтворює все так, немовби «програє» негативні стресові ситуації на тлі релаксації.

- По-третє, саногенне мислення ґрунтується на знаннях структури, «будови» тих психічних станів, які контролює процес самоспостереження.
- По-четверте, саногенне мислення передбачає оволодіння навичками занурення у стан спокою.
- По-п'яте, саногенне мислення неможливе без достатнього рівня зосередженості й концентрації уваги.

Патогенне мислення автор пов'язує з негативними переживаннями, емоційними напруженнями, «програванням» у думках ситуацій невдач, стресів, енергетичним підкріпленням власних негативних емоцій, почуттів, думок. За словами дослідника, таке мислення породжує хворобу, невроз, патологію характеру.

Патогенне мислення помножує страждання людини, спричиняє хвороби та невроз. Оскільки таке мислення є образним уявленням ситуацій, в яких відбувалися певні події в житті людини, воно дає змогу відтворювати їх у голові. Таке негативне підкріплення власних думок збільшує «негативний заряд», захований в спогадах про неприємне.

Агресія, як набута звичка реагувати на негативні емоції, засвоюється легше, ніж багато інших. Її часто вважають найлегшим (щодо розумового навантаження) шляхом у ситуації конфлікту, фрустрації тощо.

Отже, якщо для патогенного мислення є характерним автоматизм, фіксація свідомості людини на певному об'єкті, чи явищі, злиття з ситуацією, образами, негативними емоціями, неможливість відокремитися від них, то для саногенного мислення, навпаки – самоаналіз, рефлексія, тобто осмислення себе, ситуації, що породжує негативні емоції.

На думку дослідника, більшість людей є схильними до патогенного мислення. Як вважає вчений, саногенне мислення робить людину психічно здоровою, патогенне – хворою.

За словами Ю. М. Орлова, для того, щоб оволодіти саногенним мисленням, необхідно:

- навчитися відокремлювати своє «Я» від образу ситуації;
- знати структуру даної негативної емоції;
- володіти вміннями самоаналізу, саморефлексії;
- бути здатним розширювати свою свідомість.

Так, для прикладу проаналізуємо такі негативні емоції як, образа, провина за схемою, що пропонує психолог.

Структура образи, за Ю. М. Орловим, включає такі компоненти:

- Очікування певної моделі поведінки з боку іншої людини.
- Реальна поведінка іншої людини, яка відхиляється від нашого очікування.

- Реакція на поведінку іншої людини як прояв образи через агресію, злість, ненависть, відчай, почуття неповноцінності, втрату сенсу життя тощо.

Вчений рекомендує таку схему роздумів над образою:

- Я образився (лась).
- Аналіз моїх очікувань: як повинна поводити себе людина, щоб я не образився (лась)?
- Порівняння моїх очікувань та реальної поведінки іншої людини, і як результат незгодженості – образа.

Отже, розумові операції щодо аналізу емоції образи включають:

- очікування людини;
- реальну поведінку іншої людини відносно неї;
- порівняння, реакція.

Ю. М. Орлов пропонує наступні шляхи подолання образи:

1. Відчуженість від образи, розширення свідомості, що включає прагнення зрозуміти іншу людину: мотиви, причини її поведінки.
2. Самоаналіз (аналіз своїх очікувань). Тут необхідно зрозуміти джерело (а) виникнення образи: культурні стереотипи, сімейні традиції,

дитинство, інфантильність, неадекватна самооцінка, відсутність почуття реальності тощо.

3. Подолання своєї магії з метою насильницького розумового впливу на іншу людину.

4. Прийняття реальності такою, якою вона є.

5. Намагання змінити свої очікування, своє ставлення до людини, ситуації. Скерувати себе в інше русло, прийняти іншу людину такою, якою вона є, і зберегти ті почуття, що були до образи.

Акт пробачення. Спроба змінити людину за допомогою добра у кращу сторону.

У результаті проведеної роботи нами була створена програма превенції агресивної поведінки у підлітків - це важливе завдання, яке вимагає комплексного підходу. Нижче подано загальний план програми, який може слугувати основою.

Мета програми: зниження рівня агресивної поведінки серед підлітків та створення позитивного та взаємопідтримуючого середовища.

Етап 1: Оцінка ситуації

Аналіз проблеми:

Провести анкетування серед підлітків для визначення рівня агресивної поведінки та факторів, що її спричиняють.

Оцінка ресурсів:

Визначити наявні ресурси (фінансові, людські, часові) для реалізації програми.

Етап 2: Розробка програми

Психологічна підтримка:

Надати доступ до консультування психолога чи соціального працівника для підлітків, які проявляють агресивну поведінку.

Тренінги з емоційного інтелекту:

Організувати тренінги, спрямовані на розвиток навичок розпізнавання та керування власними емоціями.

Групові заняття:

Створити групи для обговорення та вирішення конфліктів, сприяти взаєморозумінню та співпраці.

Залучення батьків:

Проводити сесії для батьків з питань виховання та взаємодії зі своїми дітьми, вчити ефективним стратегіям врегулювання конфліктів.

Етап 3: Реалізація програми

Інформаційні кампанії:

Проводити інформаційні кампанії серед підлітків, спрямовані на популяризацію позитивних форм взаємодії та вирішення конфліктів.

Шкільні заходи:

Організовувати заходи (лекції, семінари, тематичні тижні), спрямовані на підвищення агресії.

Підтримка агресивних підлітків:

Забезпечити індивідуальну підтримку для тих, хто проявляє агресивну поведінку, враховуючи їхні потреби та можливості.

Етап 4: Оцінка та коригування

Моніторинг та оцінка:

Проводити систематичний моніторинг ефективності програми за допомогою анкет, спостережень та зворотного зв'язку.

Коригування програми:

Вносити зміни в програму на основі отриманих результатів та зворотного зв'язку учасників.

Розповсюдження досвіду:

Ділитися досвідом та найкращими практиками з іншими закладами чи спільнотами.

Важливо враховувати індивідуальні особливості підлітків та адаптувати її під їхні потреби. Залучення всіх зацікавлених сторін, таких як батьки, вчителі, психологи, допоможе підвищити ефективність програми. Постійна комунікація та зворотний зв'язок важливі для успіху програми.

Психолог грає ключову роль у превенції агресивної поведінки підлітків. Важливо враховувати індивідуальні особливості кожного підлітка та створювати підходи, які враховують їхні потреби. Доцільно охопити наступні напрями превенції агресивної поведінки:

1. Індивідуальні консультації:

Встановити довіру з підлітками шляхом індивідуальних консультацій.

Вивчити особистість кожного підлітка, враховуючи його характер, досвід та особисті проблеми.

2. Тренінги з емоційного інтелекту:

Проводити тренінги з розвитку емоційного інтелекту, де підлітки вчаться розпізнавати та ефективно виражати свої емоції.

3. Групові сесії:

Організовувати групові сесії для вирішення конфліктів та розвитку навичок співпраці та комунікації.

4. Праця з батьками:

Залучати батьків до процесу, проводити сесії з психологічної підтримки та виховання.

Навчати батьків ефективним стратегіям врегулювання конфліктів та підтримки підлітків.

5. Створення безпечного середовища:

Пропонувати програми та заходи, спрямовані на створення безпечного та підтримуючого середовища в школі чи громаді.

6. Просвітницька робота:

Організовувати лекції та семінари для підлітків на тему емоційного здоров'я, міжособистісних відносин та управління стресом.

7. Моніторинг і втручання:

Проводити систематичний моніторинг поведінки підлітків, щоб вчасно виявляти ознаки агресії.

Надавати індивідуальну психологічну підтримку та втручання для тих, хто ризикує стати агресивним.

8. Робота з учителями:

Співпрацювати з вчителями для створення сприятливого навчального середовища та виявлення проблемних ситуацій.

9. Ефективна комунікація:

Навчати підлітків ефективній комунікації, вирішенню конфліктів та взаємодії з оточуючими.

10. Залучення до соціальних проєктів:

Сприяти участі підлітків у соціальних проєктах та діяльностях, що сприяють розвитку соціальної відповідальності.

Робота психолога повинна бути системною та орієнтованою на побудову позитивних відносин, розвиток емоційної компетентності та підтримку адаптації у підлітковому віці.

Створення тематики шкільних заходів є важливим елементом превенції агресивної поведінки у підлітків. Ці заходи мають бути цікавими, педагогічно обґрунтованими та спрямованими на позитивний розвиток особистості. Нижче представлено перелік ідей для тематики шкільних заходів:

1. Тиждень емоційного здоров'я:

День 1: "Розуміння емоцій". Лекції та дискусії щодо розпізнавання та розуміння емоцій. Тренінги з емоційного інтелекту.

День 2: "Ефективна комунікація". Вправи на розвиток навичок ефективної комунікації. Групові діалоги та рольові ситуації.

День 3: "Справжні дружби". Обговорення та відзначення значущості позитивних відносин. Спільні заходи для зміцнення командного духу.

День 4: "Стрес та його керування". Лекції про стрес та його вплив на психічне здоров'я. Практичні методи керування стресом.

День 5: "Творча виразність". Майстер-класи та творчі вправи для вираження емоцій через мистецтво.

2. Антибулінговий тиждень:

День 1: "Толерантність та різноманіття". Лекції про важливість толерантності та прийняття різниць. Взаємодії в групах та обговорення важливості поваги до інших.

День 2: "Зупини булінг". Проведення ролевих ігор на тему протидії булінгу. Обговорення можливих стратегій уникнення та вирішення конфліктів.

День 3: "Емпатія та співчуття". Тренінги з розвитку емпатії та співчуття. Групові завдання, що спрямовані на сприяння взаєморозумінню.

День 4: "Історії успіху". Гостьові лекції від людей, які пережили булінг та поділилися своєю історією успіху. Сесії запитань та відповідей.

День 5: "Будь героєм - підтримай інших". Спільні проекти та ініціативи, спрямовані на підтримку один одного.

3. Тренінг "Позитивна комунікація"

Сесія 1: "Будьте слухачем". Навички ефективного слухання та взаєморозуміння.

Сесія 2: "Слова, які зцілюють". Вивчення впливу позитивної мови та вираження вдячності.

Сесія 3: "Розв'язання конфліктів". Тренінг конструктивного вирішення конфліктів та пошук компромісів.

Сесія 4: "Будьте позитивними лідерами". Розвиток лідерських навичок та позитивного впливу на оточуючих.

Сесія 5: "План дій на майбутнє". Розробка особистого плану для застосування отриманих навичок у повсякденному житті.

Ці заходи можуть бути впроваджені окремо або як частина комплексної програми превенції агресивної поведінки. Вони спрямовані на розвиток емоційної компетентності, соціальної взаємодії.

Очікувані результати від програми превенції агресивної поведінки у підлітків можуть бути різноманітні і пов'язані з різними аспектами їхнього розвитку та поведінки. Однак загальні цілі можуть включати:

1. Зниження рівня агресивної поведінки шляхом виявлення схильності та упередження проявів випадків агресивної поведінки серед підлітків, зниження кількості конфліктів та випадків булінгу в шкільному оточенні.

2. Розвиток емоційної компетентності, а саме покращення уміння підлітків розпізнавати та виражати свої емоції, збільшення рівня емоційного інтелекту та саморегуляції.

3. Підвищення навичок спілкування шляхом формування навичок ефективної комунікації серед підлітків, зменшення випадків конфліктів, порозуміння та активна співпраця в групах.

4. Сприяння позитивним відносинам, створення позитивного шкільного середовища, заснованого на взаєморозумінні та підтримці, розвиток навичок побудови позитивних міжособистісних відносин.

5. Підтримка ментального здоров'я через зменшення рівня стресу та покращення здатності управляти негативними емоціями, підвищення рівня самосвідомості та самоприйняття.

6. Активна участь батьків та спільноти в житті своїх дітей та підтримки їх виховання, збільшення взаємодії школи та громади в справах, що стосуються превенції агресивної поведінки.

Оцінка результатів має проводитися систематично через вимірювання показників, таких як кількість інцидентів агресивної поведінки, анкети про емоційний стан та самооцінку учнів, а також зворотний зв'язок від учасників програми. Постійна корекція та удосконалення програми на основі результатів допомагає досягати більш ефективних позитивних змін у поведінці підлітків.

Висновки до 3 розділу

В даному розділі було проведено повторне емпіричне дослідження агресивної поведінки підлітків. Метою дослідження був аналіз характеру агресивності.

Дослідження складалося з декількох етапів. На підготовчому

етапі проводився теоретичний аналіз психологічної літератури по темі дослідження і первинна постановка проблеми, а також було визначено предмет, об'єкт і методи дослідження, сформульована мета і гіпотеза. На другому етапі (організаційно-виконавському) нами були підібрані психодіагностичні методики, адекватні віку випробовуваних і цілям нашого дослідження; здійснена психологічна діагностика. І, нарешті, заключний етап психологічного дослідження представляв аналітичну роботу по обробці отриманих даних, а також оформлення.

В нашому дослідженні використовувалися наступні психодіагностичні методики: діагностика стану агресії (опитувальник Басса-Дарки), опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків за О. Лічко, С. Подмазін, методики діагностики схильності до різних видів залежності за Г.В. Лозовою, опитувальник К. Роджерса та Р. Даймонда «Діагностика соціально-психологічної адаптації».

Таким чином, результати дослідження підтвердили гіпотезу кваліфікаційної роботи про те, що самооцінка особистості підлітків значимо пов'язана з агресивністю в поведінці, а саме: чим вище рівень самооцінки і рівень домагань, тим вище індекс ворожості, показники фізичної і вербальної агресії.

По результатам була розроблена програма корекції самооцінки і превенції агресивної поведінки підлітків.

ВИСНОВКИ

У даній кваліфікаційній роботі була розглянута проблема агресії як психолого-педагогічного феномена. Були з'ясовані механізми виникнення, принципи функціонування агресії, розкрито специфіку агресії в підлітковому віці.

В першому розділі здійснено аналіз психологічних та педагогічних особливостей та поглядів на агресивну поведінку: аналіз сутності поняття, основні теорії та підходи до вивчення проблеми агресивної поведінки та класифікація, види та форми агресивних реакцій.

Розглянувши основні теорії виникнення агресивної поведінки слід додати, що в сучасних умовах все більш поширюється тенденція до еkleктичного підходу до цієї проблеми. Деякі дослідники вважають що різні підходи щодо агресії не повинні протирічити один одному, вони можуть пояснювати її в кожному конкретному випадку.

Так, наприклад, А.Реан зазначає, що у випадку агресивних дій неагресивної особистості в основі першопричини можуть бути ситуативні (соціальні) фактори, а у випадку агресивних дій агресивної особистості - примат належить особистісним факторам. Тому агресивна поведінка викликається не лише комплексом різних зовнішніх та внутрішніх факторів, а їх системою, яка реалізується в процесі формування мотиву (мотивації) і дозволяє об'єднати різні теорії агресивної поведінки в єдину концепцію, що враховує роль і зовнішніх, і внутрішніх факторів.

Аналіз літератури показав, що психологи надають великого значення не агресії, як поведінці, а агресивності, як межі особистості. Але тут необхідно відзначити, що комплексних досліджень агресивності, як особистісної особливості, поки в літературі не зустрічається. Так само в даний час не існує єдиної точки зору на причини агресивної поведінки. Найбільш вагомими в цьому сенсі генетичні теорії і теорії соціального навчання. Особливо вітчизняні вчені все більше говорять про роль сім'ї, як основного інституту

соціалізації дитини в розвитку особистісних особливостей, а зокрема агресивності.

Сьогодні питання про причини агресивної поведінки постає особливо гостро в зв'язку з тим, що з кожним роком збільшується число агресивних дітей і підлітків. Неодмінною умовою розвитку відхиляється і в тому числі агресивної поведінки є надлишок вільного часу, відсутність позитивно формуючих особу захоплень. У багатьох підлітків наголошується неповна сім'я з порушеними функціональними зв'язками.

З іншого боку, гіперопіка, також як і бездоглядність, нерідко сприяють делінквентної поведінки. Реакції, викликані надмірним контролем і нудними повчаннями і повчаннями, знаходять своє вираження у вигляді самовільних доглядів та бродяжництва, агресивності.

У середовищі сучасних підлітків досить часто зустрічається агресивна поведінка, нерідко приймає ворожу форму (бійки, образи). Для деяких підлітків участь в бійках, твердження себе за допомогою кулаків є сталою лінією поведінки.

Ситуація ускладнюється нестабільністю суспільства, міжособистісними і міжгруповими конфліктами. Знижується вік прояву агресивних дій. Все частіше зустрічаються випадки агресивної поведінки у дівчаток.

За допомогою методів пакета і діагностик були виявлені діти з агресивною поведінкою, а також виявлені і проаналізований взаємозв'язок акцентуацій та агресивності.

До них ми відносимо:

1) агресивність підлітка обумовлена сімейними факторами:

- а) дефіцит уваги по відношенню до дитини.
- б) антисоціальна поведінка батьків.
- в) стиль сімейного виховання (пульт агресії).

2) агресивність підлітка обумовлена шкільної дезадаптацією:

- а) тривожність, невпевненість в собі.
- б) психологічна несумісність з класом, невміння спілкуватися з

однолітками.

3) агресивність обумовлена низькими інтелектуальними здібностями.

4) агресивність викликана переглядом відеофільмів, кіно, комп'ютерних ігор з елементами насильства.

В третьому розділі було проведено повторне емпіричне дослідження агресивної поведінки підлітків. Метою дослідження був аналіз характеру агресивності.

Дослідження складалося з декількох етапів. На підготовчому етапі проводився теоретичний аналіз психологічної літератури по темі дослідження і первинна постановка проблеми, а також було визначено предмет, об'єкт і методи дослідження, сформульована мета і гіпотеза. На другому етапі (організаційно-виконавському) нами були підібрані психодіагностичні методики, адекватні віку випробовуваних і цілям нашого дослідження; здійснена психологічна діагностика. І, нарешті, заключний етап психологічного дослідження представляв аналітичну роботу по обробці отриманих даних, а також оформлення.

В нашому дослідженні використовувалися п'ять психодіагностичних методик, які спрямовані на отримання необхідних для діагностики результатів дослідження. Було обрано для дослідження методики: діагностика стану агресії (опитувальник Басса-Дарки), опитувальник для ідентифікації типів акцентуацій характеру підлітків за О. Лічко, С. Подмазін, методики діагностики схильності до різних видів залежності за Г.В. Лозовою, опитувальник К. Роджерса та Р. Даймонда «Діагностика соціально-психологічної адаптації», методика визначення схильності до адиктивної, агресивної, деліквентної поведінки (А.Н. Орел), методика виявлення акцентуацій Леонгарда -Шмішека.

Таким чином, результати дослідження підтвердили гіпотезу кваліфікаційної роботи про те, що самооцінка особистості підлітків значимо пов'язана з агресивністю в поведінці, а саме: чим вище рівень самооцінки і рівень домагань, тим вище індекс ворожості, показники фізичної

і вербальної агресії.

По результатах була розроблена програма корекції самооцінки і агресивної поведінки підлітків.

В ході дослідження ми довели, що тип акцентуацій впливає на агресивність підлітків – наявність акцентуацій корелюється з проявами агресивності і навпаки, чим підтвердили гіпотезу кваліфікаційної роботи.

У роботі розроблені плани корекції агресивної поведінки підлітків, які допоможуть знизити всі види агресивних реакцій до мінімального рівня.

Наявність надзвичайно високої концентрації агресії в суспільстві і відсутність однозначного і адекватного наукового визначення роблять проблему дослідження агресивності важливою теоретичної та практичної завданням.

Роблячи висновок щодо програми превенції агресивної поведінки у підлітків, то вважаємо, що вона повинна бути комплексною та орієнтованою на всебічний розвиток особистості. Її успіх визначається рядом очікуваних результатів, серед яких: зменшення рівня агресивної поведінки, розвиток емоційної компетентності та навичок спілкування, сприяння позитивним відносинам у шкільному середовищі, зменшення рівня стресу та покращення здатності управляти негативними емоціями, що сприяє загальному психічному здоров'ю, батьки мають активно брати участь у вихованні своїх дітей, а школа повинна підтримувати спільноту у вирішенні питань, пов'язаних із превенцією агресивної поведінки.

Важливо систематично оцінювати програму та вносити корективи на основі отриманих результатів, щоб забезпечити її ефективність та адаптованість до унікальних потреб та особливостей конкретної спільноти чи школи. Розвиток позитивних навичок та створення підтримуючого середовища впливають на благополуччя підлітків та формують основи їхнього соціального та емоційного розвитку.

Результати дослідження вказують на актуальність та необхідність вивчення агресивності серед молоді в сучасному соціальному просторі.

Зазначається, що психологи та дослідники вдосконалюють свої підходи до розуміння явища агресії, детально вивчаючи роботи світових та вітчизняних вчених. В дослідженні також визначаються завдання програми з корекції агресивності серед здобувачів освіти в освітніх, зокрема спрямовані на розвиток самопізнання, усвідомлення адекватності власної поведінки та формування нових соціально-психологічних установок. Підкреслюється важливість програми для профілактики та зниження рівня агресивності серед підлітків, що робить її значущою у відповіді на зростання агресивних проявів у сучасному суспільстві, особливо під час воєнного стану. Усе це підтверджує важливість та актуальність соціально-психологічних досліджень у сфері агресії, а також впровадження відповідних програм для ефективного впливу на поведінку підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бичковська Г., Агресивність. Запобігання та обмеження проявів. Київ. 2018. 32-34 с.
2. Біркова І., Оволодіння навичками саморегуляції. 2016. N 2122. 27-29 с.
3. Богач О.В., Кіршо С.М., Механізми психологічного захисту як чинник здоров'язбереження. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. серія «Педагогічні науки». 2018. Вип. 152. Т. 2. 37–38 с.
4. Бончук Н. В. Схильність до адиктивної поведінки у підлітків залежно від особливостей системи ціннісних орієнтацій. Молодий вчений. 2016. № 7 (34). С. 362-368. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/7/86.pdf>
5. Борисова В. О., Ігнатенко О. В., Агресивність та вплив на неї вікових криз. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. 2017. Вип. 2. 75 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkib_2017_2_42.
6. Бохонкова Ю. О., Психологічні особливості сприйняття стресової ситуації та адаптація до неї. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2011. Вип. 16.Ч. 1. 121–128 с.
7. Бочелюк В. Й., Психологічні особливості прогнозування поведінки особистості. Вісник Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. серія : Психологія. Харків : ХНПУ, 2011. Вип. 38.15–22 с.
8. Будуємо майбутнє разом: програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді / за заг. ред. Т.В. Журавель, М.А. Снітко. – К. : [б. в.], 2016. – 249 с.
9. Ващенко І. В., Стадії соціалізації в процесі становлення особистості. Науковий часопис Чернівецького університету : зб. наук. праць. Вип. 447–448. серія : Педагогіка та психологія. Чернівці : ЧНУ, 2010. 82–89 с.
10. Великий В. М. Сутність і профілактика залежності від азартних ігор. Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його

законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення): тези доп. II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 17–18.04.2008 р.). С. 51–56.

11. Вечірко Н., Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки. Київ. 2016. 16-25 с.

12. Винар В.А., Особливості агресії та її діагностика. 2020. 56 с.

13. Винославська О. В., Психологія. 2010. URL: http://ebk.net.ua/Bookpsychologyvinoslavska_psihologiya.

14. Вознюк О. В., Психолого-педагогічні та філософські аспекти агресивної поведінки : Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Житомир, 2017. Вип. 2 : Педагогічні науки. 61-64 с.

15. Вольнова Л.М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних .Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2012. № 3–4. – С. 60–70. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/srutip_2012_3-4_7 (дата звернення 18.04.2023). –

16. Вольська М., Мороз А., Причини виникнення агресивної поведінки. Держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Рута, 2016. 23-26 с.

17. Гарасимів Т. З., До питання мотивації агресивної поведінки суб'єкта. Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. №1. 133–138 с.

18. Гнатенко П., Агресія і природа людини. 2017. 12-16 с. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/dslg_2017_3-4_3.

19. Горностаї П., Титаренко Т., Психологія особистості. Т.К.: Рута, 2001. URL: <http://www.psylib.kiev.ua>.

20. Гошовська О. Я., Психологічний захист у структурі самоприйняття особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. Луцьк, 2013. 20 с.

21. Гошовська О., Первинні механізми психологічного захисту та вікова динаміка їх застосування : теоретико-емпіричний ракурс. Проблеми загальної та педагогічної психології. Луцьк. 2012. Т. 24. Ч. 6. 112–119 с.

22. Даценко Т.О., Соціально-психологічні засоби корекції дезадаптивної поведінки людей в умовах інтернатних навчальних закладів. 2014. 29 с.
23. Денисова М. Ф., Музика Н. М., Шкіряк-Ніжник З. А.. Агресія, причини та фактори ризику 2019.Т. 14, 470-474 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRNZd_2019_14_8_5.
24. Дметерко Н., Психологічні захисти та їх деструктивний вплив на функціонування рефлексивного мислення суб'єкта. 2012. 10-17 с.
25. Дмитрієва С., Мачушник О., Агресивність та шляхи її корекції Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. пр. — Сєверодонецьк, 2018.№ 1. 108-117 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/29111>.
26. Емоційний розвиток дитини / Упоряд.: С.Максименко, К.Максименко, О.Главник – К.: Мікрос – СВС, 2003. – 112 с. – (Психол. інструментарій)
27. Журавель Т.В. Соціальна профілактика як напрям соціальнопедагогічної діяльності Соціальна педагогіка : навч. посібник / за заг. ред. О.В. Безпалько ; авт. кол.: О.В. Безпалько, І.Д. Зверєва, Т.Г. Веретенко [та ін.]. К. : Академвидав, 2013.– С. 85–101.
28. Зубрицька-Макота І. В., Психодіагностика : навч.метод. посібник. Львів. 2013. 346 с.
29. Зупинись! – Посміхнись! : методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації / Журавель Т.В., Сергєєва К.В., Шаровара О.Г. – К. : ФОП Буря, 2013. – 122 с.
30. Ігнатєєва О., М. Куліш., Особливості агресивної поведінки молодших школярів. Держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Рута, 2016. 56-60 с.
31. Казаннікова О. В. Психологічний супровід агресивної дитини Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2013. № 39 (3). С. 8–10.
32. Капітанчук Л. С., Психологічна підтримка інновації особистості учнів з підвищеним рівнем агресивності. 2016. 51-55 с.
33. Качмар О. В. Агресія як об'єкт освітнього впливу 2017. Вип. 121.112-115 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRNgileya_2017_121_33.

34. Качмар О. В., Пасивна агресія : особливості та шляхи протидії. Наук.вісник. №114, 2016. 192-195 с.
35. Качмар О., Освіта як дієвий механізм профілактики й подолання агресивної поведінки особистості. 2017. 55-64 с.
36. Кириленко В., Корекційна робота психолога та соціального педагога. 2018. 50-53 с.
37. Кирпенко Т. М., Взаємозв'язок особистісних якостей та стратегій психологічного самозахисту. Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка, Національної АПН України за ред. акад. С. Д. Максименка, част. 6.К., 2012. 76–183. 135 с.
38. Клочко О. О. Профілактика адиктивної поведінки дітей та молоді у контексті підготовки майбутніх соціальних педагогів: монографія. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2013. 172 с.
39. Комплексна програма корекційної роботи з чоловіками, які вчиняють насильство або належать до групи ризику : інформаційно-методичні матеріали / за заг. ред. В.М. Бондаровської, Т.В. Журавель, Ю.В. Пилипас. – К. : Видавничий дім «Калита», 2014. – 284 с.
40. Кононко О., Агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її подолати. 2019. 80-85 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2019_3_23.
41. Коношенко С.В. Теоретико-методичні основи реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Коношенко Сергій Володимирович. – Луганськ, 2010. – 44 с.
42. Корочанська А., Соціальні та психологічні чинники виникнення та наслідки агресивності подружніх пар. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, 2022. 110 с.
43. Кравченко Л., Подолання агресивної поведінки. Держ. ун-т ім. І. Франка, студ. наук. т-во фіз.-мат. ф-ту. Житомир, 2018. Вип. 5. 87-89 с.

44. Кравчук С. Л., Особливості ставлення студентської молоді до агресії в розв'язанні політико-правових питань. Зб. наукових праць. Вип. 5. 2017. 325-334. с
45. Курганська Л. О., Завгородня О. В. Психологічне здоров'я людини. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2008.167 с.
46. Лан М.В., Роль суб'єктивної безпомічності у формуванні Я-концепції особистості. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 053 «Психологія» Лана Максим Вікторович. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ МВ с України, 2022. 71с.
47. Лежух І., Агресивність молодшого школяра. 2016. Вип.2.83-84 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkib_2016_2_64 .
48. Лютий В. П. Профілактика соціально-прийнятних видів адиктивної поведінки підлітків та молоді. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Lutyi_2_2012.pdf].
49. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. пос. Київ, Либідь, 2011, 516 с.
50. Мателега М. М., Азізов С. С. Психологічні особливості залежності як девіантної поведінки особистості. Психологічні науки: проблеми і здобутки. 2015. № 7. С. 146–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2015_7_12
51. Медведєв В. С., Шевченко О.М., Науковий аналіз українських джерел щодо феномена психологічного захисту. Юридична психологія та педагогіка. 2009. 22–29 с.
52. Ничипоренко К., Прояви агресивної поведінки. Інноваційні процеси в розвитку дошкільної та початкової освіти : зб. наук. пр. М-во освіти і науки України, Житомир. держ. унт ім. І. Франка. 2018.191-193 с.
53. Ніколайчук О.С., Вплив сімейного виховання на розвиток агресивності дошкільників. Сучасні тенденції і пріоритети компетентнісного підходу в підготовці майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти 2012. Зб. наук.-метод. пр. м-во освіти і науки України, Нац. акад.пед. наук України, Житомир. Держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир. Полісся. 120-127с.

54. Новікова Н., Подолання агресивної поведінки. 2017. 21-33 с.
55. Павелків В. Р. Агресія як феномен сучасності в системах молодіжних субкультур. Проблеми сучасної психології. 2016. Вип. 31. 293-303 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2016_31_26.
56. Перхайло Н. А., Вербальна агресія. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2015_2_24.
57. Петрановська Л. Шкільне цькування як хвороба групи: причини й лікування / Л. Петрановська // Сучасна сім'я. Профілактика ризикованої поведінки : матеріали Міжнар. практ. конф., (м. Київ, 27–28 квітня 2016 р.). – К. : [б. и.], 2016. – С. 16–29.
58. Петрановська Л. Як можна протистояти шкільному цькуванню URL: <http://changeonelife.ua/ua/news/lyudmila-petranovska-yak-mozhna-i-yak-ne-mozhna> (дата звернення 08. 04.2023) .
59. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : монографія / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Д.М. Павлова [та ін.] ; за ред. О.М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ ;Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка, 2014. – 156 с.
60. Програма корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, та основні засади її реалізації / авт.-упор.: О.О. Кочемировська, Г.М. Мустафаєв. К. : Час друку, 2010. 127 с.
61. Ренке С. О., Захисні механізми особистості як фактор збереження цілісності «Я»-структури. Зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. с. Костюка АПН України.К., 2010. 667–676 с.
62. Сергеева К.В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації . Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки / [гол. ред.: М.О. Носко]. Чернігів : ЧНПУ, 2016. Вип. 133. С. 190–194.
63. Сергеева К.В. Роль сім'ї у формуванні агресивної поведінки підлітків . Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії :

матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 17 травня 2012 р.) / [редкол.: Л.Л. Хоружа, Г.М. Лактіонова, О.В. Безпалько та ін.]. К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2012. С. 136–138.

64. Сергеева К.В. Соціально-психологічні особливості підлітків з агресивною поведінкою: результати дослідження у центрах соціальнопсихологічної реабілітації . Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : збірник наук. праць. Вип. 21. К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. Ч. I. С. 74–86.

65. Синицька О. М., Профілактика агресивності методами арт-терапії. За заг. ред. В. Є. Литнєва, Н. Є. Колесник, Т. В. Завязун. Житомир, 2018. Ч. 1. 170-173 с.

66. Тараненко К. В., Засоби вираження прихованої агресії в комунікації. 2019. 35–38 с.

67. Тарасенко К. В., Стрелько Л. П., Методики дослідження вербальної агресії. Полтава 2013. за заг. ред. М. В. Гриньової. 340-342 с.

68. Тимошенко В. І., Соціальні детермінанти агресії. Ред. Держава і право. Вип. 56, 2012. 15-19 с.

69. Тітаренко Д. С., Екзистенційні страхи та механізми психологічного захисту особистості. 2010. 397–405 с.

70. Усейнова Ф. Е. Психологічні змістові особливості взаємозв'язку рівня самооцінки і агресивності. 2020. 47 с.

71. Харченко С.В., Особливості взаємозв'язків механізмів психологічного захисту та соціального інтелекту в юнацькому віці. Харків. 2017. 218–221 с.

72. Чабан О. С. Психічне здоров'я. Підруч. для студ. вищ. мед. навч. закл. II рівня акредитації. Укрмедкнига, 2008. 480 с.

73. Четверікова Н., Робота з людьми, які мають труднощі з адаптацією, що виявляються в агресивній поведінці. 2017. 18 с.

74. Чуб Н. В., Агресивність. 2018. 36-38 с.

75. Шутюк Н. В. Робота з дітьми, схильними до девіантної поведінки та труднощами у навчанні. Шкільному психологу. Усе для роботи. 2016. № 7 (91). С. 17–21.
76. Шебанова В.І. Проблематика механізмів психологічного захисту. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. 2012. Вип. 37. 246–249 с.
77. Шулдик А.В., Становлення особистості людини. Навчальний посібник за ред. А.В.Шулдик, Г.О.Шулдик. Умань. 2015. 219 с.
78. Шулдик Г.О., Механізми психологічних захистів у студентів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2017. Вип. 2. Т. 2 10–11 с.
79. Baron R.A. The control of human aggression: A strategy based on incompatible responses // In R.G. Geen & E.I. Donnerstein Aggression: Theoretical and empirical reviews. – N.Y. Academic Press, 1983. – V.2. – Д. 173–190.
80. Burnett D. OK, don't read this article about passive-aggressive behaviour. URL: : <https://www.theguardian.com/science/brain-flapping/2015/feb/19/ok-dont-read-this-article-about-passive-aggressive-behaviour-honestly-its-fine>.
81. Buss A.H. The psychology of aggression. – New York: Wiley, 1961.
82. Definition of passive-aggressive MerriamWebster. Since 1828: dictionary. URL : <https://www.merriam-webster.com/dictionary/passive-aggressive>.
83. Feshbach N., Feshbach S. The relationships between empathy and aggression in two age group // Development Psychology. – 1969. – V.1. – Д. 102–107.
84. Lore, R. K., & Schultz, L. A. (1993). Control of human aggression: A comparative perspective. American Psychologist, 48(1), 16–25. <https://psycnet.apa.org/record/1993-16481-001> 2016 year..
85. Mark V., Ervin F. Violence and the brain. – N.Y., Harper and Row, 1970.
86. Martel J. Passive Aggressive Personality. URL:<https://www.healthline.com/health/passive-aggressive-personality-disorder#causes>.

87. Menninger W. Recreation and mental health // Psychological Review. – 1948. – V. 42. – Д. 340–346.
88. Mueller C., Donnerstein E. The effects of humor-induced arousal upon aggressive behavior // J. Of Research in Personality. – 1977.
89. Passive-Aggressive Personality Disorder (Negativistic Personality Disorder). URL: <https://courses.lumenlearning.com/abnormalpsychology/chapter/passive-aggressive-personality-disorder-negativistic-personality-disorder/>.
90. Patrick, Helen, Ryan, Allison M., Kaplan, Avi. Early Adolescents' Perceptions of the Classroom Social Environment, Motivational Beliefs, and Engagement. Journal of Educational Psychology. Vol 99(1), Feb 2007. P. 83–98.
91. Pattermann F. Behavioral assessment and reduction of children's aggression. / Journal of Human Behavior. – 1987. – V.4. – Д. 48–54.
92. Personality Theories - Dr. C. George Boeree Psychology Department Shippensburg University Original, 2006 C. George Boeree https://bemps.iunista.com/wp-content/uploads/2016/10/pt_fromm.pdf.
93. Smith A. K. Theories of Aggression Alexandra K. Smith SerendipStudio: SerendipUpdate's blog. URL: <https://serendipstudio.org/exchange/serendipupdate/theoriesaggression>.
94. Zillmann D. Cognitive-excitation interdependencies in aggressive behavior // Aggressive Behavior. – 1988. – V.14. – Д. 51–64.